

**Sociologicko-statistické výběrové šetření
vertikální sociální diferenciace
a mobility obyvatelstva ČSSR¹**

**PAVEL MACHONIN
BOHUMIL JUNGMANN
MIROSLAV PETRUSEK**

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy KU, Praha

ZDENĚK ŠAFÁŘ

Fakulta všeobecného lékařství KU,
katedra filosofie, Praha

1. Širší výzkumný rámec šetření

Šetření, jehož základní fáze (zjišťování údajů) proběhne koncem roku 1967, je součástí širšího sociologického výzkumu téhož tematického zaměření. Tento výzkum uskutečňuje tým soustředěný kolem Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy při Karlově universitě v Praze. Jeho činnost je pak součástí celkového úsilí československých sociologů o poznání soudobého československého sociálního systému.

1.1. SMYSL VÝZKUMU SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU SOUDOBÉHO ČESKOSLOVENSKA

Nezbytnost intenzivního společenskovo- vědního výzkumu nově vytvořené kulturně sociální reality soudobé československé společnosti — a analogicky ostatních společností socialistického typu — je dána jednak potřebami společenské praxe (a to jak potřebami řídicích institucí, tak potřebami ovlivňování veřejného mínění), jednak potřebami rozvoje společenské vědy.

Existuje celá řada možných dílčích přístupů k výzkumu soudobé československé společnosti. Za základní považujeme čtyři rozvíjející se směry tohoto výzkumu: výzkum procesu soudobých vědeckotechnických, obecněji vzato kulturních přeměn (rozvíjejí se ve formě přístupů k tzv. vědeckotechnické revoluci), výzkum soudobého ekonomického systému a tendencí jeho vývoje (zejména výzkum procesu uplatňování nové soustavy řízení ekonomiky), výzkum soudobého politického systému a tendencí jeho vývoje (zejména problém rozvíjení socialistické demokracie a vědeckého řízení společnosti) a konečně,

jako článek v jistém smyslu spojující a syntetizující, výzkum soudobého sociálního systému (či struktury) československé společnosti. V budoucnu by měl být na stejné rovině závažnosti rozvíjen i speciální výzkum změn ve struktuře lidské osobnosti. Výzkum sociálního systému se musí samozřejmě opírat o výzkum ostatních stránek soudobé společenské skutečnosti, musí z nich čerpat poznatky a konfrontovat své vlastní výsledky s výsledky jiných výzkumů, jak o to ostatně sociologové usilují ve vztahu k výzkumu přeměn vědeckotechnických i ekonomických. Pro svůj soustavný zřetel k totalitě společnosti a současně empirický ráz je však sociologický výzkum nenahraditelným samostatným článkem soustavy společenskovo- vědního výzkumu Československa, a to jak z hlediska potřeby rozvoje soustavy společenských věd, v níž má sociologie všeobecně uznávanou funkci, tak z hlediska praktických potřeb rozvoje společnosti. Jedině sociologický pohled může totiž důkladněji analyzovat soustavu společenských vztahů a reálných sociálních skupin, sil a zájmů, jež je bezprostředním podkladem celospolečenského a perspektivního politického řízení. Z jistého hlediska je proto sociologický výzkum sociálního systému nezbytnou podmínkou pro rozvíjení výzkumných směrů ostatních i jejich praktické aplikace, a současně nezbytným kritickým korektivem jejich jednostranností (například úzké orientace futurologicko-filosofické nebo přílišného ekonomismu).

Výzkum sociálního systému soudobých socialistických společností jakožto nově vytvořených sociálních útvarů má bezprostřední význam zejména pro rozvíjení

¹ Při nezbytném prolínání myšlenek a přístupů všech zúčastněných autorů nesou osobní autorskou zodpovědnost: B. Jungmann za teoretické i metodologické pasáže o mobilitě a některé dílčí pasáže

v ostatním textu, M. Petrusek a Z. Šafář za část metodologickou, P. Machonin za části ostatní.

teoretického systému sociologie soudobých společností i sociologie obecné.

Výzkum československé společnosti jakožto společnosti relativně industriálně vyspělé i relativně blízké zralému socialismu, společnosti s významnými kulturními i demokratickými tradicemi, může přinést řadu podnětů k propracování soudobé sociologie, zejména sociologické teorie socialismu.

Jak z hlediska gnoseologického, tak z hlediska sociotechnické funkce přináší československé společnosti výzkum soudobého sociálního systému výsledky v těchto rovinách: a) zprostředkování faktických informací o stavu společnosti; b) analytické poznání reálného stavu společnosti zasazením empirických poznatků do příslušného konceptuálního schématu (při nutné kritické korekci schématu samotného); c) kritické hodnocení dosaženého stupně vývoje z hlediska reálných tendencí progresivního vývoje; d) příspěvek k utváření soustavy vědecky zdůvodněných kulturních hodnot, ovlivňujících formování „obrazu společnosti“; e) jisté ovlivnění praktického rozvoje společnosti, zprostředkované předchozími faktory, a to jak v oblasti řízení, tak v oblasti veřejného mínění a jeho praktické funkce.

1.2. STAV VÝZKUMU SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU SOUDOBÝCH SPOLEČNOSTÍ SOCIALISTICKÉHO TYPU

Soudobá nemarxistická sociologie — necháme-li stranou práce převážně politicko-ideologicky orientované, na vědecké úrovni tomu odpovídající — zahrnuje vedle nesystematických zmínek o socialistických zemích v obecnějším kontextu jen nevelký počet speciálních monografií o společnostech socialistického typu. Většina této literatury přirozeně trpí především nedostatečnou empirickou základnou. Přesto se autoři mnohdy snaží zobecnit své „údaje z druhé ruky“ a nevyhnou se při tom — ať už bezděčně či úmyslně — některým apriorním teoreticko-ideologickým konstrukcím. Zejména nápadná je přitom neznalost specifické problematiky jednotlivých socialistických zemí s výjimkou SSSR a Jugoslávie, jakož i nedostatečná pozornost k novým progresivním proudům uvnitř socialistických společností. To vše se často projevuje určitým zkreslováním reálného stavu a tendencí rozdělování národního důchodu, systému plánování a politického řízení (viz např. převládající ignorování sociálně politických důsledků silných nivelizačních tendencí v ČSSR i v jiných zemích, záměna plánování za byrokraticko-administrativní formu plánování) na jedné straně, a dosaženého stupně

industriální vyspělosti (tu ve smyslu podcenění, tu zas přecenění, takže se dostatečně nerozlišují různé formy socialismu podle kulturní vyspělosti) na straně druhé. [1] Je přirozené, že svůj díl odpovědnosti za tento stav nesou i sociologové a statistikové socialistických zemí, kteří svým kolegům dosud nedali k dispozici dostatek empirického materiálu ani teoretických analýz reálného stavu svých společností.

V několika uplynulých letech došlo k podstatnému rozvoji sociologického bádání v řadě socialistických zemí, zejména v Polsku, Jugoslávii, SSSR, Maďarsku, Německé demokratické republice a Československu. Převládá část prací věnovaných makrostruktuře tu má buď charakter obecných teoretických úvah o principech sociální diferenciace daného typu společnosti, nebo sekundárních analýz statistických dat sebraných k jinému účelu [2]. Jen v několika případech se zdálo založit práce na výsledcích širších empirických výzkumů [3]. Problémům sociální stratifikace a vertikální mobility je věnována jen malá část publikovaných prací [4]. Při různých příležitostech, kdy byly konfrontovány přístupy sociologů socialistických zemí [5], se ukázalo, že existuje velká různost názorů na obecnou koncepci sociálního systému socialistické společnosti. Zejména nápadná je rozdílnost v zdůrazňování těch či oněch sociálních diferencí jako podstatných pro sociální systém. Při stále větším souladu v uznávání multidimenzionálního charakteru sociální diferenciace, i při rostoucí shodě pokud jde o rozhodující úlohu dělby práce v předpokládané budoucí zralé socialistické společnosti, zdůrazňují pro přítomnost jedni diferenciaci podle vlastnických norem a dělby práce na fyzickou a duševní, druzí diferenciaci podle podílu na moci a třetí diferenciaci podmíněnou délkou práce, zejména diferenciaci podle složitosti a kvalifikovanosti práce. Je rovněž zřejmé, že se dosud nedostává utříděného empirického materiálu umožňujícího příslušné komparace a současně relevantního pro teoretické řešení těchto a podobných otázek sociální makrostruktury.

V Československu lze při výzkumu sociálního systému navázat na tradici předválečné sociologie orientované strukturálně funkcionalisticky (I. A. Bláha, J. L. Fischer), i na některé empirické výzkumy (J. Obrdlík). — Ovšem, žádné z předválečných děl nemůže dát dostatečné poučení pro rozbor soudobé sociální reality a jejich teoreticko-metodologické přístupy jsou použitelné jen při integraci do celkového teoreticko-metodologického marxistického přístupu.

V padesátých letech, kdy se nová sociální realita Československa postupně utvářela, vyvrcholila dogmatická stagnace společenskovo-vědního myšlení, včetně faktického přerušení sociologického bádání. I jednotlivé pokusy o empiričtější pohled na společnost v druhé polovině padesátých let byly silně poznamenány apriorismem.

V období obnoveného rozvoje československé sociologie na marxistické bázi, jenž začíná na přelomu padesátých a šedesátých let,

bylo již v oblasti výzkumu sociálního systému soudobé československé společnosti dosaženo některých výsledků. Na základě jedné z prvních mezinárodních konferencí sociologů socialistických zemí (Hrazany 1964) byl zpracován a vydán sborník s mezinárodní autorovou účastí, *Sociální struktura socialistické společnosti*. V období přípravy XIII. sjezdu Komunistické strany Československa byl zpracován materiál *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*. Tento materiál byl po sjezdu upraven ve dvou formách — jednak jako populární brožura menšího rozsahu (Praha 1967), jednak jako obsáhlá studie (175 stran) podávající zatím nejúplnější teoretický i empirický přehled problematiky. Kromě toho byla zpracována a porůznu publikována nebo k publikaci připravena celá řada dílčích studií, zabývajících se teoreticky i empiricky jednak celkovými aspekty sociálního systému socialismu, jednak aspekty dílčími (problematikou jednotlivých skupin apod.). Paralelně s celkovým syntetickým řešením problémů sociálního systému se rozvíjí výzkum jeho velmi závažných jednotlivých aspektů. Jde zejména o výzkum v oblasti sociálního systému soudobé slovenské společnosti, sociologie průmyslu, sociologie města a bydlení, sociologie rodiny, sociologie venkova a zemědělství, sociologie mládeže a studentstva a o řadu jiných.

Výzkumy sociální struktury Československa jako celku i jejích dílčích stránek vzbuzují již dnes určitý ohlas v mezinárodním měřítku. Přes poměrně krátkou dobu, v níž se rozvíjí československá sociologie, dosáhl výzkum sociálního systému poměrně dobrých výsledků, jež jsou předpokladem pro další úspěšný vývoj.

Přes všechno ocenění pozitivních výsledků dosavadní výzkumné práce je ovšem zřejmé, že je dosud daleko k serióznímu empirickému poznání soudobé československé společnosti i k vytvoření její zdůvodněné teoretické interpretace. Dosud přijímané teoretické závěry mají zatím převážně hypotetický charakter. Jednou z podstatně spolupůsobících okolností je to, že všechny dosavadní práce se opírají o sekundární analýzu statistických dat shromážděných k jiným účelům, která proto nepostihují řadu podstatných souvislostí, a že až na další výjimky existuje absolutní nedostatek potřebného sociologicko-statistického empirického materiálu sebraného za účelem systematického poznání soudobé československé společnosti a jejího sociálního systému.

1.3 STRATEGIE VÝZKUMU SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU SOUDOBÉ ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI

Další výzkum sociálního systému soudobé československé společnosti se bude patrně i nadále rozvíjet po dvou liniích. Půjde především o výzkum všech výše jmenovaných dílčích stránek a aspektů soudobé sociální struktury. Současně však je nutno pokračovat v syntetickém výzkumu problematiky

sociálního systému. I v této oblasti však je načase přejít od nejobecnějších globálních pohledů, od sestavování různých přehledů dílčích problémů k řešení podstatných vztahů sociálního systému jako celku. Dosavadní úvahy o tomto směru výzkumu vedly k závěru, že jedním z hlavních aspektů syntetického výzkumu sociálního systému Československa je v současné době problematika vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva, zejména ve vztahu k vertikální diferenciaci a mobilitě v oblasti charakteru práce. Výběr tohoto tématu jako klíčového pro postžení specifiky soudobého sociálního systému byl zdůvodněn celou řadou studií, mimo jiné právě materiálem *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*. (Meritorně o významu této problematiky viz níže.) Základní pojetí tohoto výzkumu bylo již vyloženo v některých uveřejněných materiálech (viz zejména Sociologický časopis č. 6/1965).

Hlavním organizačně institucionálním nositelem tohoto výzkumu je v souladu s dosavadním zaměřením vědeckovýzkumné práce i se státním plánem vědeckovýzkumné práce Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy, jenž v této oblasti velmi těsně spolupracuje se Sociologickým ústavem ČSAV, sociologickou katedrou Vysoké školy politické, katedrou filosofie fakulty všeobecného lékařství UK, Státním statistickým úřadem a řadou jiných pracovišť.

Výzkumné práce v této oblasti zahrnují jak přípravné (a později interpretační) práce teoretické, tak empirický výzkum. V současné době se pracuje především na celé řadě dílčích teoretických studií, jejichž výsledkem jsou — nebo mají být — vědecké hypotézy o současném stavu a tendencích vývoje sociální struktury československé společnosti, jež budou empirickými výzkumy ověřovány.

Některé z těchto studií byly spolu s dalšími pracemi v podobě speciálně zaměřené k chystanému šetření předkládány sympoziu, paralelně s celkovým projektem výzkumu.

Empirický výzkum se bude rozvíjet po dvou liniích. V budoucnu se předpokládá celá série dílčích, zpravidla monografických výzkumů, v každém případě pak výzkumů na menších vzorcích, k nejrušnějším dílčím aspektům vertikální diferenciace sociální mobility obyvatelstva ČSSR. Jedině takovéto dílčí výzkumy mohou přinést hlubší pohled na problémy sociální struktury, jež budou globálně postiženy v různých makrošetřeních.

Je velmi pravděpodobné, že centrální problematikou výzkumu sociální struktury se v souvislosti s chystanými menšími šetřeními v budoucnu stane problematika vzdělání a kvalifikace obyvatelstva. Tento výzkum by se měl rozvíjet jako výsledek vzájemné spolupráce skupiny zabývající se otázkami vědeckotechnické revoluce, týmu zabývajícího se výzkumem sociální struktury a řady pracovišť dalších.

Druhou linií empirických výzkumů vertikální sociální diferenciace a sociální struktury vůbec jsou makrošetření, prováděná na

velkých vzorcích a uskutečňovaná zejména za pomoci Státního statistického úřadu. V této oblasti jde o několik velmi významných akcí, mj. o census 1970 a jednotnou klasifikaci profesí.

Dalším velkým výzkumem, který má přispět k ověření dosavadních hypotéz o vývoji soudobé společnosti, zejména jejího sociálního systému, je připravované sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR v roce 1967. Jde o šetření, jež svými charakteristickými rysy má přispět k vyplnění některých konstatovaných mezer ve výzkumu soudobé československé společnosti a vůbec společnosti socialistického typu.

2. Základní charakteristika šetření vertikální sociální diferenciace a mobility

V příslušných dokumentech jsou úkoly šetření stanoveny takto: „Výsledky tohoto šetření poskytnou orgánům společenské praxe i společenskovědnímu výzkumu *reprezentativní komplexní, historicko-strukturální a vědecky utříděný* empirický materiál, důležitý pro teoretické i praktické řešení závažných problémů společenského pohybu...

Zejména důležité bude zjištění historického vzniku a skutečného současného stavu vertikální diferenciace podle charakteru práce (tj. stupně složitosti a tvořivosti práce), podle úrovně vzdělání a kvalifikace, příjmové a životní úrovně, podílu na řízení, společenského prestiže, jakož i ostatních kritérií. Jestliže bude tento materiál konfrontován s výsledky výzkumů tendencí vývoje vědy a techniky, ekonomické soustavy, popř. politického systému ČSSR a s příslušnými mezinárodními údaji, bude z něho možno vyvodit závěry o možných a žádoucích progresivních tendencích vývoje různých stránek vertikální diferenciace (např. kvalifikačních struktur, některých aspektů školské politiky, mzdových relací, rozvíjení účasti na řízení, sociálního prestiže a tím jistých stránek komunistické výchovy apod.). Těchto závěrů může být využito v souvislosti s přípravou dlouhodobých výhledů rozvoje československé společnosti.

Souběžné sledování diferenciace obyvatelstva podle některých dalších kritérií sociální diferenciace (vlastnický sektor, fyzická a duševní práce, skupina povolání, územní příslušnost, pohlaví, generační příslušnost) umožní srovnáním postihnout jednak význam a váhu nejpodstatnějších sociálních diferencí v životě společnosti, jednak vnitřní strukturu takových společenských skupin, jako jsou dělnická třída, družstevní rolnictvo, inteligence, obyvatelstvo českých zemí a Slovenska, popř. některého teritoriálního celku (např. Praha a okolí), muži a ženy, různé generace, a to opět v historickém pohybu. To umožní některé hlubší pohledy na diferenciaci zájmů různých společenských skupin i na formy a metody sjednocování společnosti v zájmu dalšího progresivního vývoje.“

To se dále specifikuje:

„Účelem šetření je:

— Zjistit současný stav vertikální diferenciace obyvatelstva ČSSR z hlediska charakteru práce (stupně složitosti a tvořivosti práce), vzdělání a kvalifikace, příjmu (případě životní úrovně), účasti na řízení, společenského prestiže a některých charakteristik způsobu trávení volného času, sdílených hodnot a postojů, atd.

— Zjistit vnitrogenerační změny v základních vertikálních diferenciacích a strukturách pro vhodně stanovené generační skupiny k historicky i individuálně nejvýznamnějším datům (na počátku pracovní činnosti a k létům 1929, 1937, 1946, 1952, 1960 a 1967).

— Zjistit mezigenerační změny v základních diferenciacích a strukturách, k nimž došlo mezi generacemi otců hlav domácností, hlav domácností a jejich synů, manželek hlav domácností a jejich dcer v týchž domácnostech.

— Ověřit některé základní teoretické hypotézy o socialistické společnosti a o současném stupni vývoje československé společnosti, jež byly v souvislosti s přípravou XIII. sjezdu KSČ formulovány československými sociology: Ověřit mimo jiné, jakou váhu v celku sociální struktury mají v Československu jednotlivá kritéria vertikální diferenciace, zejména pak kritérium složitosti a tvořivosti práce. Porovnat jejich význam a váhu s jinými kritérii sociální diferenciace, například s příslušností k vlastnickému sektoru, k fyzické či duševní práci, ke skupině povolání atd. Přispět tak k přesnějšímu hodnocení dosaženého stupně vývoje k vyspělé socialistické společnosti i k dalšímu zpfesnění představ o perspektivách vývoje společnosti.

— Získat zkušenosti základního významu pokud jde o možnost týmového vědeckého výzkumu na bázi velkého empirického šetření schopného ověřit širší teoretické koncepce, výzkumu uskutečňovaného spoluprací ČSAV, vysokých škol a statistického aparátu SSÚ, a položit tím základ k dlouhodobé a systematické spolupráci sociologie a statistiky.“

Bylo rozhodnuto, že šetření vertikální diferenciace a mobility obyvatelstva bude provedeno jako výběrové šetření o rozsahu 0,5% z celkového počtu bytových domácností v ČSSR, tj. cca 20 000 domácností. Značný rozsah souboru je nutný vzhledem k použití vyšších stupňů třídění, vzhledem k potřebě získat co nejreprezentativnější empirickou základnu pro zjišťování do minulosti (zuzující se soubor), i k zajištění návaznosti na mikrocensus 1966 a vytvoření stálého zpravedažského souboru — panelu.

Jednotkou zjišťování bude domácnost, resp. příslušníci vybrané domácnosti, kteří společně bydlí a společně hospodaří.

Výběr domácností bude proveden náhodným způsobem ze souboru domácností mikrocensu 1966. Velikost souboru a způsob jeho výběru zajišťuje základní podmínky kladené jak po teoretické, tak po praktické stránce.

Teoretické zdůvodnění metody výběru bylo provedeno u mikrocenzu 1966.

Vlastní šetření ve vybraných domácnostech provede cca 1000 tazatelů z okruhu stálých pracovníků Státního statistického úřadu v listopadu 1967.

Státní statistický úřad rovněž zajistí v roce 1968 přípravu vstupních údajů, jejich zpracování na středním počítači „Gamma“, a vypracování a vydání výsledných publikačních tabulek podle požadavků týmu.

Interpretace získaných údajů bude prováděna počínaje rokem 1968 po několik let. Bude shrnuta

1. ve výzkumné zprávě určené pro publikaci, jež shrne celkové výsledky a metodiku šetření;

2. v řadě dílčích monografických studií vztahujících se k jednotlivým problémům (popř. komparaci s obdobnými zahraničními šetřeními);

3. v řadě dílčích podkladových expertiz pro potřeby stranických či státních orgánů podle problémového zadání.

Jak je zřejmé, předstihuje plánované šetření svým rozsahem i komplexností úkolů výzkumy v tomto směru obvyklé. V dalších částech projektu bude podáno podrobnější zdůvodnění tohoto faktu. Rozsah a komplexnost šetření na druhé straně znamenají jistotu nevýhodu, neboť neumožňují dostatečnou podrobnost a jemnost při zjišťování faktů a při sledování jednotlivých aspektů sociální diferenciace a mobility. Navíc klade šetření řadu dosud neřešených obtížných problémů, neboť zejména v podmínkách společnosti socialistického typu je v řadě aspektů ovšem vůbec bezprecedentní. Je například velmi obtížné bez předchozích výzkumů hypoteticky vyjádřit a operacionalizovat takové konceptuální schéma, jež by zaručovalo přesné postihnutí reálné existujících vrstev a mobilních procesů.

To je důvod, proč cíle šetření mohou být realizovány jen s jistým omezením a na jisté úrovni přesnosti. Samy závěry šetření musí být proto v dalším verifikovány a) monografickými výzkumy jednotlivých aspektů problematiky na menších objektech; b) opakováním podobných šetření v budoucnosti; c) paralelně zpracovávanou historickou studií, jejímž úkolem je zachytit metodami historiografie tytéž procesy a stavy v toméž období, na něž se zaměřuje šetření; d) konfrontací s výsledky jiných společenských vědních výzkumů (srovnej 1–3); e) komparací s výsledky obdobných výzkumů z jiných zemí.

3. Teoreticko-metodologická východiska šetření

Plánované šetření vychází z marxistického myšlenkového okruhu, z obecných marxistických filosoficko-historických předpokladů, zejména z předpokladu komplexního charakteru společnosti, její vnitřní rozpornosti, vývojové dynamičnosti zahrnující moment progresu jako konec konců převládající, z dialektického napětí objektivní a subjektivní

stránky společenských procesů, jakož i z předpokladu o schopnosti vědeckého poznání postupně stále dokonaleji reflektovat společenskou realitu. [6] Usiluje přitom o využití racionálních momentů řady obecných teoreticko-metodologických přístupů nemarxistických sociologických směrů. Nejvýznamnější podněty čerpá ze světové i domácí tradice strukturálně funkcionalistické, jejíž přístupy se snaží kritizovat, reinterpretovat a rozvíjet z hlediska uvedených marxistických východisek. [7]

Marxistické filosoficko-historické předpoklady i poznatky z nemarxistických směrů se promítají do některých obecně teoretických sociologických premis, z nichž výzkum vychází, aniž si sám o sobě klade za cíl jejich platnost podstatněji měrou verifikovat [8]. Zde mohou být ovšem uvedeny jen stručně, bez nároků na podrobnou argumentaci. Avšak uvedeny být musí, neboť naše interpretace pojmů je jednou z mnohých a musí být proto poměrně přesně vyjádřena.

3.1 POJETÍ SOCIÁLNÍHO SYSTÉMU A JEHO STRUKTURY

Sociální systém je komplex společenských jevů spjatých relativně stálými vztahy charakteristickými pro dané seskupení v dané etapě vývoje. Podstatným kritériem pro vymezení společenského jevu i společenského vztahu je přítomnost momentu relativně stabilní interakce, pojaté v nejšířším slova smyslu jako relativně stabilní výměna činností mezi lidmi, ať už přímá či zprostředkovaná, časově blízká nebo historicky následná [9]. Sociální systém chápeme tedy jako relativně autonomní „interakční“ stránku kulturního systému. Člověk vkládá kulturní systém jakožto komplex svých materiálních, institucionálních i duchovních výtvarů sloužících k uspokojování jeho potřeb a osvojených danou společností v dané historické etapě a nabývajících proto odvozené hodnotového významu, mezi sebe a přírodu. Kulturní systém se tak stává součástí objektivního prostředí, podmiňujícího další lidskou činnost a rozvoj lidské osobnosti [10]. Sociální systém je ta stránka kulturního systému, jež buď uspokojuje potřeby lidí „interagovat“ nebo zahrnuje formy interakce jako nástroj uspokojování jiných, elementárnějších potřeb lidí. Vedle sociální, „interakční“ stránky má kulturní systém stránku jinou, zahrnující výtvary a hodnoty nesměřující bezprostředně k uspokojování potřeb interakce nebo představující jiné instrumenty uspokojování potřeb, než jsou formy interakce. Tato „primární“ stránka kulturního systému je bezprostředněji přírodně podmíněná a v menší míře „interakční“ než stránka sociální [11].

Sociální systém vykonává složitou funkci „regulace“ rozporných vztahů mezi touto „primární“ stránkou kulturního systému a mezi lidskou osobností v jejích dynamickém pohybu od minulosti přes přítomnost k budoucnosti (s objektivně odlišnými podmínkami a potřebami těchto časově rozdílných a

namnoze kvalitativně rozrůzněných stavů). Tato funkce prostředku řešícího vztah dvou na sobě částečně nezávislých entit a značný stupeň závislosti na subjektivní lidské akci umožňuje, aby se sociální systém rozvíjel s jistotou mírou autonomie vůči „primární“ stránce systému kulturního [12]. To vede namnoze ke vzniku do jisté míry různých sociálních systémů na téže nebo podobné „primární“ kulturní bázi, řešících tak či onak vztah primární stránky kulturního systému a rozvoje lidské osobnosti a vytvářejících vlastní zdroje autonomního pohybu či stagnace [13]. Ovšem autonomie sociálního pohybu má své meze, neboť obě entity, jež spojuje, zejména pak kulturní systém, mají své nezbytné funkcionální potřeby, jež si vynucují i minimum společných rysů sociálních systémů na téže nebo podobné „primární“ kulturní bázi. Z těchto úvah pak plynou rozdílná kritéria pro posuzování funkcionální nezbytnosti, a tudíž relativní historické oprávněnosti sociálních systémů a jejich jednotlivých stránek a momentů na dané úrovni vývoje [14], jež se dají vyjádřit třeba schématem 1.

Schéma 1

	1. Kritéria daná potřebami „primární“ stránky kulturního systému	2. Kritéria daná potřebami rozvoje lidské osobnosti
a) v minulosti kvalitativně odlišného kulturního systému	1 a	2 a
b) v minulosti daného kulturního systému	1 b	2 b
c) v přítomnosti daného kulturního systému	1 c	2 c
d) v budoucnosti daného kulturního systému	1 d	2 d
e) v budoucnosti kvalitativně odlišného kulturního systému	1 e	2 e

Uvážíme-li dále, že potřeby kulturního systému i sumy neopakovatelných lidských osobností jsou navíc v každém časovém okamžiku vždy nutně vnitřně rozporné, vyvolávajíce *nezbytnou* přítomnost jak eufunkčního, tak disfunkčního momentu ve funkci sociálního systému nebo jeho stránek [16], dostaneme složitou soustavu objektivních historických kritérií, podle nichž mohou být vědecky analyzovány, interpretovány (a při přijetí předpokladu o převládajícím vývojem charakteru společenské dynamiky a o možnosti vědeckého poznání společnosti i objektivně hodnoceny) existující sociální systémy nebo různé jejich stránky a momenty. Tato kritéria se sice navzájem prostupují a podmiňují, nejsou však ani totožná, ani zcela shodná, nýbrž naopak po mnoha stránkách jsou rozdílná a rozporná. Stojí tedy před sociologií obtížný úkol, aby ve spolupráci s kulturní antropologií a speciálními

vědami o lidské kultuře, jakož i s vědami zabývajícími se lidskou osobností, pracovala na konkretizaci a operacionalizaci uvedených kritérií pro soudobé kulturní systémy, jakož i na syntéze rozdílných a rozporných kritérií. Současně však je nezbytné s kritérii již dnes pracovat, při plném vědomí jejich nepropracovanosti a rozpornosti. O to se snažíme i v tomto výzkumu. V souladu s naším pojetím hodnocení ve vědě o společnosti akceptujeme ovšem hlediska aktuálních a perspektivních potřeb rozvoje společnosti. Dále pak vzhledem a) k nepochybně objektivně dosud dané prioritě a váze potřeb „primární“ stránky kulturního systému a odvozenosti potřeb lidské osobnosti, b) k těsné vázanosti možnosti uspokojovat potřeby rozvoje lidské osobnosti na stupeň rozvoje kulturního systému, a c) k podstatně vyššímu stupni exaktnosti dosaženého ve vědách o kultuře se nám zdá zatím objektivně i subjektivně nejpłodnější přístup vycházet při vědecké kritice sociálních systémů z hlediska aktuálních a vývojových potřeb „primární“ stránky kulturních systémů. Toto hledisko se pokoušíme za-

tím konkretizovat a operacionalizovat tak, že za základní kritéria odlišení sociálních jevů v daném kulturním systému eufunkčních, disfunkčních nebo afunkčních v té či oné historické dimenzi (momenty reakční, konzervativní, stagnační, progresivní v daném systému a progresivní, překračující daný systém) považujeme tyto okruhy empiricky více či méně exaktně zjistitelných ukazatelů: a) technicko-organizační úroveň materiální výroby a služeb; b) úroveň rozvoje a funkce vědy ve společnosti; c) úroveň vzdělání a kvalifikace; d) úroveň spotřeby; e) způsob života v mimopracovní době [17].

Je zjevné, že všechna tato kritéria jsou v dnešní společnosti dílem formována, dílem podmiňována charakterem (včetně efektivnosti) lidské práce, jenž tedy vystupuje pro tuto historickou epochu jakožto nejzávažnější společný jmenovatel a strukturotvorný činitel „primární“ stránky kulturního systé-

mu, tím — odvozeně — jako podstatný strukturotvorný činitel systému sociálního, a tudíž i jako nejzávažnější kritérium jeho vědecké analýzy, kritérium, umožňující lépe než jiná postihnout „míru“ funkcionální nezbytnosti těch či oněch stránek sociálního systému [18].

Kritérium potřeb rozvoje lidské osobnosti však nemá být tímto základním přístupem nikterak opuštěno: jednak je v něm implicitně obsaženo (pokud se potřeby rozvoje kultury a lidské osobnosti shodují či podmiňují), jednak musí být soustavně uplatňováno jako významné kritérium korigující, i když zatím bohužel tak můžeme činit spíše na základě příliš obecné inspirace ze sféry filozofické antropologie než na základě exaktních poznatků systematického výzkumu personálního systému člověka naší epochy prostředky věd psychologických, fyziologických, lékařských, věd o chování člověka, etiky, axiologie atd.

Sociální strukturou rozumíme síť relativně stálých podstatných funkcionálních vztahů sociálního systému jako celku a jeho elementů, jakož i elementů navzájem, charakteristickou pro daný sociální systém v dané etapě vývoje [19]. Z marxistického hlediska podtrhujeme v dimenzi studia sociálních systémů prvotnost objektivnosti, tj. funkcionálního začlenění relativně opakovaných společenských vztahů a odvozenost jejich subjektivní stránky (např. motivace či hodnocení) [20]. Vnitřní rozpornost rolí a funkcí (nutnou jednotu eufunkčního a disfunkčního v nich) chápeme — analogicky jako ve výše vyloženém přístupu k funkci sociálního systému v celku společenského života — jako nezbytný důsledek vnitřní rozrůzněnosti a historického pohybu sociálního systému. Strukturu chápeme jako pouze relativně stabilní a usilujeme o organické spojení strukturálního a genetického přístupu, tj. studia struktury v procesu jejich vzniku, vlastního rozvoje, fungování a historické změny. To ovšem neznamená, že tu či onu vývojovou hypotézu považujeme za postulát, jemuž přizpůsobujeme studium reálných struktur. Teorie vývoje mohou být seriózně formulovány a verifikovány jediné na základě (o empirické výzkumy opřené) komparace historicky odlišných struktur týchž globálních společností nebo současně existujících struktur odlišných typů [21].

Sociální struktury zvláště moderních, komplexních společností nebo jejich subsystémů mají četné dimenze; jsou vytvářeny četnými navzájem se propisujícími a křížícími parciálními „řezy“ a mohou být proto studovány z řady aspektů jednak speciálně vědních, jednak sociologických. K posledním patří hlediska a) vztahu vnější začleněnosti a vnitřní struktury systému, b) vztahu a vnitřní struktury základních sfér společnosti (materiální, organizačně institucionální a duchovní), c) způsobu seskupování, d) struktury sociální činnosti (např. vztahu objektivní situace, motivace, hodnocení a výsledky činnosti), e) struktury společenského pohybu (zejména mobility a podmínek a forem so-

ciální změny), f) společenských mechanismů (např. socializace, integrace, selekce a přiřazování atd.).

Základním předmětem zájmu daného výzkumu je jednak způsob seskupování, tedy sociální struktura pochopená jakožto relativně stabilní síť podstatných funkcionálních vztahů společenského systému jako celku, seskupení [22] a individuí (jakožto sociálních jednotek), z nichž se skládá, charakteristická pro daný systém v dané historické epoše, jednak struktura společenského pohybu a zčásti společenských mechanismů — i když ani aspekty ostatní nebudou zcela pominuty. Uvnitř tohoto pole nás zajímá především sociální diferenciace a mobilita (jako ty podstatné charakteristické stránky sociální struktury v uvedeném slova smyslu a struktury společenského pohybu, jimiž se obvykle začíná popis a analýza konkrétních struktur), a to zejména v tzv. vertikální dimenzi, jež je jedním z nejvýraznějších odlišujících rysů různých typů sociálních struktur.

3.2 VERTIKÁLNÍ DIFERENCIACE

Sociální diferenciací (v protikladu k integraci) rozumíme tedy jednu ze základních charakteristik sociální struktury a odvozeně její genezi [23]. Je to charakteristika postihující příčiny, ráz, fungování i vývoj společensky relevantních rozdílů v životních podmínkách a chování jednotlivců a seskupení, z nichž se skládá sociální systém. Sociální diferenciace je tedy především jednak diferenciací pozic a rolí (sociální pozici a roli chápeme jako neoddělitelné dva momenty postavení jednotlivce ve společnosti — moment statictější a objektivnější a moment hybnější, resp. subjektivnější; roli chápeme především jako stabilní činnost funkcionálně zakotvenou v určitém systému činnosti, teprve sekundárně jako očekávané chování), jednak diferenciací lidí v procesu obsazování pozic a rolí. Obě tyto stránky jsou neoddělitelně spjaté. Ve skutečnosti je diferenciace lidí empirickou stránkou téhož procesu, který je v obecné, abstraktní podobě s důrazem na systémový kontext a relativní opakovanost či stabilitu postihován úvahami o diferenciaci pozic, rolí a funkcí. To neznamená, že by obě tyto stránky sociální diferenciace byly totožné. Ve skutečnosti mají obě svůj relativní autonomní pohyb a mezi oběma stránkami vzniká nutné dialektické napětí. Toto napětí se řeší procesy selekce a přiřazování lidí k určitým pozicím-rolím na jedné straně, a přeměnami existujícího systému pozic-rolí a funkcí na

straně druhé. Odvozeně je sociální diferenciace diferenciací míst a funkcí sociálních seskupení, popř. institucí (subsystémů), uvnitř sociálního systému, jež vznikají reálnou syntézou společných momentů v pozicích a rolích určitého počtu jednotlivců. Ve výzkumu nás zajímá především obecný, nikoliv individuální aspekt sociální diferenciace [24].

Vertikální sociální diferenciace je specifickou stránkou sociální diferenciace (oddělitelnou od diferenciace „horizontální“ pouze analyticky) a platí tedy o ní vše, co bylo řečeno obecně o sociální diferenciaci. Rozumíme ji diferenciací míst a funkcí sociálních seskupení, popř. institucí, pozic a rolí nebo konkrétních individuí podle znaků, jež je možno vzájemně měřit na určité hodnotové stupnici podle hlediska „vyšší a nižší“ [25]. Pozici individua na vertikální škále či vertikální rozměr pozice označujeme jako sociální status. Při studiu vertikální diferenciace abstrahujeme od znaků hodnotově neutrálních. Přitom výběr stratifikačních kritérií je relativní, je dán příslušným hodnotovým systémem nebo subsystémem.

Je tu možno relativně odlišit zejména hodnotové systémy objektivní, diktované výše uvedenou soustavou kritérií rozboru a hodnocení sociálních systémů (viz 3.1), o jejichž víceméně adekvátní postižení usiluje vědecké poznání (při plném respektování jejich historické proměnlivosti a obtíží sociálně podmíněného procesu jejich postižení subjektivním úsilím vědců), a hodnotové systémy subjektivní, jejichž prostřednictvím je sociální realita reflektována příslušníky systému (s vědomím, že takto vytvořené hodnotové systémy jednak opravdu v té či oné míře reflektují hodnoty objektivní, jednak se stávají neoddelitelným komponentem utváření objektivních vztahů v daném systému, a tím i objektivních systémů hodnot [26]). Subjektivní systémy mohou pak být vytvářeny buď určitým seskupením (zpravidla stratem) jako sebereflexe vlastního postavení, nebo ostatními částmi společnosti jako vnější hodnocení při větším či menším napětí obojího hodnocení, a mohou se manifestovat jako postoje či názory (např. „obraz společnosti“, prestiž), nebo jako způsoby chování (např. preference v systému interakce, stupeň institucionalizace či organizovanosti strat).

Při studiu vertikální diferenciace nás dále zajímá jednak sociální rozpětí, dělicí od sebe „horní“ a „dolní“ strata a místa na hodnotové škále, jednak způsob rozložení status-rolí a míst-funkcí na škále v kontinuu „polární vyhrančenost“ — „postupné rozložení“ (či „graduální uspořádání“), obojí především z hlediska funkcionální nezbytnosti té či oné konkrétní míry vertikální diferenciace.

Sociální diferenciace — včetně vertikální — je v každém systému multidimenzionální, je diferenciací podle různých druhů životních podmínek a činností. Může se stát, že vertikální diferenciace v jedné dimenzi není spjata s žádnou diferenciací podle jiné dimenze; zpravidla však existují více či méně těsné závislosti, až souběhy různých dimenzí diferenciace [27].

Vertikální diferenciace primárně vzniká a existuje uvnitř určitých reálných dílčích společenských systémů, spojených společnou „produktivní“ funkcí, tj. vytvářením toho či onoho druhu kulturních hodnot. Přinejmenším v moderních společnostech jsou vztahy uvnitř těchto systémů zpravidla v té či oné míře hierarchizovány přímou vzájemnou funkční vazbou s určitými prvky mocenského vztahu. (Jde o tranzitivní vztah nerovnosti.) [28] Reálné systémy významné svou vnitřní vertikální diferencovaností se různí podle obsahu svých funkcí či ústředních rolí (např. v moderních společnostech přinejmenším na systém pracovní profesionální, systém politicko-organizační, systém života v mimopracovní době či ve volném čase) [29]. To vše jsou ovšem už v té či oné míře abstrakce z ohromné sumy dílčích reálných subsystémů různých rozměrů, např. komunit, pracovních kolektivů, zájmových sdružení, politických organizací, státních institucí. V daném výzkumu necháváme zatím stranou dílčí subsystémy, jimž budou zasvěcena budoucí šetření monografická [30], a pokoušíme se zachytit reálné makrosystémy pracovní profesionální a politicko-organizační jako předpokládané základní vertikálně diferencované systémy života naší společnosti [31]. Předpokládáme, že ústřední pozice-role v obou systémech jsou objektivně vertikálně diferencovány, že každé individuum uvnitř systémů má svůj reálný dílčí status.

V systému pracovní profesionálním bereme za základ diferenciace stupeň ob-

ektivní složitosti (tvořivosti, oduševnělosti, samostatnosti a kvalifikovanosti) dané profese, předpokládajíce, že v dnešní industriální etapě kulturního vývoje zhruba určuje stupeň společenské efektivity práce, a tím určuje objektivní hodnotovou stupnici práce z hlediska potřeb aktuálního i dohledného příštího vývoje společnosti. Tento předpoklad by měl ovšem sám být dokázán speciálními ekonomicko-technicko-fyziologicko-psychologickými studiemi. Vychází z něho a částečně jej prokazuje ekonomická literatura z oblasti „teorie růstu“ („Human Investment“), vydávaná na Západě i na Východě. Netvrdíme ovšem, že tento předpoklad platí univerzálně a přesně. Pokus o přímé zachycení složitosti práce v empirickém výzkumu má ovšem své značné obtíže vůbec, a v dané etapě výzkumu zvlášť. Vedle něho proto uplatňujeme i všechny tradiční nepřímé postupy tak či onak postihující složitost práce (manuální — nemanuální, průmyslová — zemědělská, kvalifikovaná — nequalifikovaná práce apod.). Při studiu systému politického se držíme tradiční diferenciace podle podílu na moci či rozhodování, což je ovšem hledisko velmi obtížně operacionalizovatelné vůbec, a pro nové podmínky společnosti socialistického typu zvlášť. Zejména těsné prolnutí politicko-organizačního a pracovního profesionálního systému, těsná vzájemná závislost mimoprofesionální činnosti odrážející se např. ve volených funkcích a činnosti profesionální, činí náš úkol obtížným [33].

Ústřední status-role v každém reálném systému bývá spojena s určitými atributy. Tyto atributy mohou být dvojího druhu: buď jsou předpokladem (zdrojem) pro vykonávání role, nebo jsou jejím důsledkem (nejčastěji kompenzací, již společnost v rámci distribuce za plnění role poskytuje, jindy symbolickým vyjádřením její hodnoty) [34]. Typickým atributem — předpokladem se stává v moderních společnostech výrazně vertikálně diferencované vzdělání a odborná kvalifikace teoretická i praktická, a to v úzkém vztahu k ústřední roli v systému pracovního profesionálním, méně výrazně ve vztahu k ústředním rolím v systémech ostatních. Jistým druhem předpokladu pro role v systému politickém může být profesionální role, a naopak. Předpokladem pro výkon profesionální a zejména politické role mo-

hou být v jistých společnostech ta či ona etnická příslušnost, ten či onen třídní původ nebo minulá třídní příslušnost. Tyto aspekty v našem výzkumu věcně sledujeme, takže se jejich reálná souvislost s vertikálním členěním ve společnosti ukáže; nepovažujeme je však zatím vzhledem k jejich objektivní omezenosti na daný stav společnosti a vzhledem k značnému vyčerpání jejich váhy i v subjektivní sféře u nás za výrazně vertikálně diferencované atributy ústředních rolí. Obdobně nepovažujeme samotný věk či pohlaví za předpoklad výkonu role na tom či onom stupni hodnotové škály, i když je tu zřejmá objektivní souvislost, zprostředkovaná zejména prakticko-zkušebními složkami kvalifikace, popř. speciálními funkcemi ženy ve společnosti. A konečně, stejně přistupujeme i k začlenění různých pracovních profesionálních rolí do systému odvětvové profesionální dělby práce, jež je primárně horizontálního rázu a teprve odvozeně může nabývat vertikálních dimenzí.

Typickým atributem-kompenzací je především dosahovaný důchod, majetek či — synteticky vzato — životní úroveň, zahrnující i takové hodnoty, jako je např. sociální jistota, životní šance apod. Vzdělání může být považováno za kompenzaci svého druhu ve vztahu k rolím rodičů, nikoli však ke vztahu k vlastním rolím zkoumaných jedinců. Způsob života v mimopracovní době má rovněž rysy kompenzace vůči oběma základním rolím. Politické či pracovní profesionální role mohou vůči sobě navzájem hrát úlohu kompenzací. A posléze i sociální prestiž, jež je ve své podstatě subjektivní reflexí objektivního hodnotového systému, nabývá objektivního významu důležité formy kompenzace vůči základním rolím, kompenzace, jež se v určitých společnostech může stát i jakýmsi shrnujícím symbolem všech společenských kompenzací [35].

Některé role ve společnosti mohou tedy mít vedle svého základního významu v tom kterém produktivním systému i vedlejší význam („nános“) předpokladu pro výkon jiné role nebo kompenzace za něj, což lze odlišit jen analyticky. V našem výzkumu se snažíme sledovat základní role, předpoklady a kompenzace relevantní pro danou společnost a jejich vzájemné vztahy, jež nejsou prosty jistého napětí.

Atributy obojího druhu vytvářejí rovněž

dílčí makrosystémy i mikrosystémy („předpokladové“ a „distributivní“), jež jsou však odvozeny od různých reálných „produktivních“ systémů a navíc se formují skrze filtr rodinné příbuzenského systému. I tyto odvozené systémy jsou vertikálně diferencovány, avšak nerovný vztah v nich má intranzitivní ráz, nejde o přímou funkcionální vzájemnou vazbu. Typickými systémy tohoto druhu jsou systém vzdělání a kvalifikace, systém kompenzací, převážnou měrou i způsob života v mimopracovní době a odvozeně systém sociálního prestiže.

Jestliže je historicky vzniklá diferenciacie podle ústředních status-rolí uvnitř reálných systémů v jistém souladu s atributy role (tj. dílčí statusy na různých škálách si víceméně odpovídají), mluvíme o konzistenci či vykrystalizovanosti sociálního statusu v daném systému (čili o kongruenci jeho ukazatelů), v opačném případě o inkonzistenci, nevykrystalizovanosti. Konkrétní rozložení různých dílčích statusů uvnitř reálného systému nazvěme třeba dílčím sociálním profilem individua [36].

Vertikální diferenciaci vzniklou na základě jisté míry konzistence statusu (tj. hrubého souladu ústřední status-role a aspoň hlavních atributů u značné většiny příslušníků daného systému) označujeme jako vnitřní sociální stratifikaci daného reálného systému [37]. Typické rozložení různých dílčích statusů a toho či onoho strata, tj. jakýsi souhrn sociálních profilů individuí charakterizuje „konzistenci atributů strata“ [38] a její konkrétní odlišnosti od ideální konzistence, tedy jakousi míru objektivní stratifikovanosti systému. Ve výzkumu se tento problém objevuje jako „typické vzorce dislokace ukazatelů statusu.“

Konkrétní formy, jichž nabývají tranzitivní systémy vertikální diferenciacie, a tudíž systémy stratifikační, jsou podstatně ovlivňovány svým prolínáním s různými systémy jiného řádu, např. se systémem etnickým, generačním, vztahu pohlaví, náboženským (jenž u nás patrně nehraje příliš podstatnou úlohu a není proto ve výzkumu sledován), teritoriálně sídlištním, především však se systémem rodinné příbuzenským. Výzkum proto věnuje velkou pozornost zachycení významu rodiny jako prostředí „redistribuce“ statusu získaného jednotlivými jejími členy. Vy-

chází přitom sice z osvědčeného předpokladu, že zpravidla se status rodiny víceméně shoduje se statutem její hlavy, ale sleduje současně i různá možná vnitřní napětí mezi rozdílnými individuálními statusy uvnitř rodiny a celkovým statutem rodiny.

Závažným problémem sledovaným ve výzkumu je vztah „objektivní“ vertikální diferenciacie, popř. stratifikace k „subjektivním“ diferenciacím (jsme si vědomi relativnosti tohoto rozlišení) [39]. Výzkum klade otázku, jak se mají objektivní seskupení podle vertikální diferenciacie status-rolí, předpokladů a kompenzací, popř. zjištěná strata, k sociálnímu prestiži, jemuž se těší skupiny profesí (politicko-mocenské role jsou tu postihovány jen potud, pokud jsou současně rolemi profesionálními), čili do jaké míry jsou ve vědomí společnosti uznávány za strata [40]. Odlišujeme tedy prestiž povolání od jeho objektivní složitosti atd., a to jednak z důvodů zásadních, jednak proto, že pro Československo počítáme se zjištěním určité míry nesouladu těchto ukazatelů [41].

Hledisko prestiže bude sledováno ve zvláštním šetření, jež bude s hlavním výzkumem spojeno ex post prostřednictvím vybraných povolání. V rovině chování se sleduje aspekt preferencí v systému neformální interakce jako důležité kritérium míry „sociální distance“, „otevřenosti“ či „uzavřenosti“ seskupení či strata, jako manifestace jejich reálné subjektivní existence. Studium mobility tento aspekt podstatnou měrou doplní zjištěním vlivu „sociální dědičnosti“, askripce, na utváření strat. Z technických důvodů i vzhledem ke zvláštnostem situace v naší soudobé společnosti není zatím zkoumán aspekt institucionalizovaného chování (např. stupeň organizovanosti jednotlivých seskupení). Vědomí seskupení či strat je zachycováno ve velkém šetření některými otázkami po sebezařazení, spokojenosti s daným postavením apod. Ve zvláštním šetření je (spolu s prestižem) zkoumán „obraz společnosti“, jenž spojuje sociálně psychické a ideologické vrstvy společenského vědomí. Jinak jsou z technických důvodů postojové otázky omezeny na minimum. Nepostihujeme ani důležité hledisko vědomí konzistence či inkonzistence statusu [42].

Míra souladu mezi „objektivními“ a „subjektivními“ ukazateli statusu je smě-

rodatná pro posuzování „vyhraněnosti“, „vyzrálosti“ nebo naopak míry „dekompozice“ stratifikace, zkrátka stupně subjektivní manifestace objektivně zjištěných strat v rovině chování a vědomí. (Na rozdíl od některých sociologických koncepcí nemarxistických nepracujeme v této souvislosti s pojmem „třída“, který rezervujeme pro speciální případy objektivní stratifikace.) [43]

Všechny dosavadní úvahy, jež se týkaly dílčích systémů, lze s jistotou mírou opatrnosti přenést do roviny globální společnosti. Interferenci různých dílčích „produktivních“ i „odvozených“ systémů dalších se vytváří souhrnný sociální status či profil jednotlivce, popř. rodiny, a celospolečenská vertikální diferenciaci. Nejzávažnějším problémem je tu shoda či neshoda mezi objektivní dílčí diferenciací v reálných „produktivních“ systémech, zvláště v systému pracovní profesijním a politickém, čili — při jisté míře konzistence statusů uvnitř těchto systémů — otázka, zda a v jaké míře je globální společnost stratifikována. Dále je třeba ve výzkumu zjistit, která z těchto dvou vertikálních diferenciací je důležitějším momentem globální společenské vertikální diferenciaci (popř. stratifikace), zda některý z obou systémů dominuje natolik, že jeho ústřední role se stává ústřední rolí celé společnosti a že dílčí status uvnitř něho se stává generalizovaným statusem s celospolečenskou platností [44]. (V případě přílišné dominance politického systému by šlo o přílišnou, z funkcionálního hlediska nadbytečnou intervenci moci v hlavním produktivním systému, tj. systému pracovní profesijním.) Jinak řečeno, klademe otázku, zda je sociální postavení člověka v naší společnosti určováno převážně jeho socioprofesionální rolí nebo jeho rolí politickou.

Takto můžeme klást otázku především proto, že vlastnictví výrobních prostředků přestalo být výrazným diferencujícím činitelem ve vertikální škále, i vzhledem k tomu, že majetkové rozdíly byly v procesu vývoje naší společnosti podstatně sníženy a evidentně nejsou hlavním diferencujícím činitelem.

Pro kapitalistickou třídní společnost by bylo třeba postavit otázku, zda se oba systémy — pracovní profesijní a politický — neprolínají, spojeny systémem

výlučného individuálního či skupinového vlastnictví výrobních prostředků do té míry, že základem sociálního postavení se stává v podstatě vlastnictví s odpovídajícím podílem na moci [45]. Třídní diferenciaci rozumíme totiž zvláštní druh polární vyhraněnosti stratifikace se sociálním rozpětím překračujícím perspektivní (a v jisté fázi vývoje i aktuální) nezbytné funkcionální potřeby fungování a rozvoje kulturního systému, a vždy podstatně omezujícím potřeby rozvoje sumy osobností [46]. Třídní diferenciaci tedy nespojujeme ani s tím či oním stupněm subjektivní vyhraněnosti (je to fenomén v podstatě objektivní, i když ve sféře vědomí a akce se manifestuje a realizuje), ani s tou či onou mírou uzavřenosti strat (vlivu „sociální dědičnosti“, „askripce“ atd.), i když pochopitelně tato míra je v třídní společnosti zpravidla větší [47]. Pro vznik tříd je však nezbytné, aby určitý činitel (zpravidla vlastnictví výrobních prostředků a s ním spjatá moc) do jisté míry aktuálně propojil reálné produktivní systémy mezi sebou navzájem i se systémy odvozenými, jakož i základní sféry života společnosti (materiální, organizačně institucionální a duchovní), že vzniknou rigidní hranice mezi přítomnými vrstvami, hranice diktuji antagonistům zájmů a vztah třídního boje [48]. To vše je také důvodem, proč tradiční kritéria tzv. třídní příslušnosti dožívající v naší společnosti v oslabené, odumírající podobě (příslušnost k vlastnickému sektoru a bezprostřednost účasti na materiální výrobě) sice ve výzkumu sledujeme, avšak počítáme s nimi jako s kritérii diferencujícími převážně horizontálně, a vertikálně nanejvýš odvozeně od kritérii jiných.

Je zjevné, že mohou vznikat různé kombinace charakteristik vertikální diferenciaci podle velikosti sociálního rozpětí, polární vyhraněnosti, dominance toho či onoho reálného dílčího systému a tím konkrétního kritéria diferenciaci, souladu či nesouladu objektivních kritérií (čili „stratifikovanosti“ společnosti), souladu či nesouladu principů stratifikace a mechanis-
mů selekce a přiřazování, subjektivní vyhraněnosti či nevyhraněnosti stratifikace (např. „uznávání“ strata, jeho „uvědomělosti“, „uzavřenosti“, „organizovanosti“) atd. Tyto kombinace jsou vázány na

různé konkrétně historické souhry ve stavech kulturního, personálního a sociálního systému a jsou tedy historicky proměnlivé, mohou být výsledky procesů postupného „vyzrávání“ nebo naopak „dekompozice“ stratifikace, „denivelizace“ či „nivelizace“, nebo výrazem různých kombinovaných přechodných stupňů v těchto procesech. Cílem výzkumu je empiricky zjistit — pokud to bude možné — reálný stav československé společnosti z uvedených hledisek. Vedle určitého technicky zdůvodněného zjednodušení je hlavní metodologickou obtíží výzkumu skutečnost, že v rovině jednotlivých indikátorů či indexů zjistíme vlastně pouze souhrnný stav bez náležitého odlišení jeho komponent a procesů jeho geneze, bez postižení primárních a sekundárních vlivů, příčin a následků. Šetření bude proto velmi náročné na metody matematicko-statistického zpracování a na teoretickou analýzu a interpretaci výsledků.

V této souvislosti se klade i závažná otázka možnosti překonání sociální stratifikace v budoucím vývoji lidstva (souvisící s otázkou historických příčin její dosavadní existence). Je to otázka, zda nezbytná vertikální diferenciace individuí, popř. některých sociálních rolí, bude moci být různorodými činnostmi individua a střídáním rolí, jakož i vyrovnáním kompenzací omezena natolik, že nepovede ke konzistenci sociálního statusu a vytvoření stratifikace. K zodpovězení této otázky není zatím dostatek materiálu. Stačí poznamenat jen tolik, že ve společnostech na dosavadní kulturní úrovni a na kulturní úrovni, která je zatím v dohledu, je zatím zřejmě vertikální sociální diferenciace nezbytná. Společnost, schopná vyrobit podstatně více, než je nezbytné pro udržování pracovní síly, neschopná však dosud uspokojit racionální potřeby lidí, a navíc objektivně diferencovaná co do charakteru práce, musí být nutně v té či oné míře vertikálně diferencovaná, ba stratifikovaná. Tuto minimální nezbytnou míru vertikální diferenciace však mnohé soudobé společnosti podstatně překračují. Skutečný problém tkví v tom, proč tomu tak je a jaké jsou možnosti překonání tohoto stavu. Při posuzování budoucího vývoje je ovšem třeba brát v úvahu možnost a pravděpodobnost mizení třídně podmíněné a formované vertikální dife-

renciace, a rozhodně je třeba brát v úvahu i perspektivy vědeckotechnické revoluce, s ní spjatých přeměn v charakteru práce a „hojnosti“ materiálních i duchovních užitečných hodnot, s kterou lze na jejím základě počítat. I když tedy jsme při posuzování budoucnosti opatrní a strážliví, nemůžeme za jediné hledisko pro budoucí uspořádání sociálního systému považovat funkcionální nezbytnosti soudobých industriálních nebo k postindustriálnímu stadiu spějících společností [49].

Uvedené významné charakteristiky sociálního postavení člověka v naší společnosti nejsou však charakteristikami jedinými. Je proto důležité konkrétně zjistit, zda ta či ona stránka vertikální sociální diferenciace (popř. stratifikace) hraje významnější, stejně významnou či méně významnou roli při určování sociálního postavení individua než některé další diferenciace, které nejsou převážně charakteristikami vertikálními. Jde zejména o sociální diferenciace podmíněvané příslušností ke skupině a podskupině povolání, k výrobnímu odvětví či ekonomickému sektoru, k tradičním třídním skupinám, k některé teritoriálně či nacionálně určené skupině, ke skupině mužů či žen, k různým skupinám věkovým a generačním, ke skupinám podle tzv. třídního původu či minulého třídního zařazení apod.

3.3 VERTIKÁLNÍ MOBILITA

Sociální mobilitou rozumíme přesuny individuí (a sociálních seskupení) z jedné pozice v určitém produktivním (a tudíž tranzitivním) sociálním makrosystému do jiné pozice v tomtéž systému, a změnu rolí (funkcí) spojenou s tímto přesunem. Z tohoto vymezení je zřejmé, že za mobilitu nepovažujeme pouhou změnu atributů určité pozice-role, ať už tyto atributy mají charakter předpokladů či konsekvencí zaujaté pozice a výkonu role. (Viz výše 3.2) Tyto změny atributů nás nicméně zajímají jako závažné koreláty mobility, zejména pokud se mohou stát předpokladem mobility v některém dalším paralelním makrosystému, nebo skrze nejrozličnější sociální filtry (rodinné příbuzenský systém, vzdělávací soustava) mohou ovlivnit mobilitu dalších osob.

Za vertikální mobilitu považujeme přesun individuí (seskupení) mezi takovými

pozicemi (místy). o nichž má smysl z důvodů vyložených dříve (viz 3.2) uvažovat v pojmech „vyšší — nižší“; pohyb mezi nimi pak lze označit za „vzestup“ nebo „sestup“ [50]. Vzhledem k nesmírné komplikovanosti reálných diferenciací v sociálních systémech i vzhledem k mnohdimenzionalnosti hodnotových systémů je zřejmé, že rozlišení „vertikální“ a „horizontální“ mobility je možné jen v teoretické rovině jako rozlišení dvou extrémních ideálních typů, zatímco empiricky zjištělné pohyby v sobě zahrnují oba momenty, takže jednotlivý mobilní pohyb můžeme jen aproximativně a s jistou dávkou svévole označit za „vzestup“, „sestup“ či „horizontální přesun“ [51].

Sociální mobilita jednak odráží existující stav sociálního systému — v tomto smyslu je již od dob M. Webera považována za jednu z nejdůležitějších charakteristik sociální struktury společnosti vůbec a v teoretických úvahách jsou určité typy sociálních struktur spojovány s určitými typy mobility [52]; z rozsahu, směru, rozpětí a dalších momentů mobility, zjištěných empirickými výzkumy, se pak usuzuje na způsob sociálního ustrojení společnosti [53] —, jednak se do ní promítají a skrze ni se naplňují změny sociálního systému, které mohou pramenit ze změn v kulturním systému (zvláště vědeckotechnického rozvoje) [54] či z řešení vlastních vnitřních napětí a konfliktů sociálního systému. Faktorem nepochybně ovlivňujícím sociální mobilitu je i diferenciální plodnost jednotlivých společenských skupin, podmíněná specifickými kulturními vzorci.

Individuální mobilita tedy neprobíhá na „statickém pozadí“ sociálního systému, respektive dílčích produktivních makrosystémů. Tyto systémy procházejí neustálými změnami, jež se realizují prostřednictvím sociální mobility a jsou tedy do značné míry zkoumáním mobility empiricky postžitelné. Výzkum sociální diferenciace a výzkum mobility tak představují dva komplementární (nikoli však jediné) směry zkoumání sociální struktury společnosti. Zmíněná komplementarita je však spíše teoretického než praktického rázu: obvykle nemáme k dispozici paralelní srovnatelná šetření sociální diferenciace a mobility, uskutečněná na tomtéž souboru ve stejném časovém úseku. V ta-

kových případech — a to se týká i našeho výzkumu — jsou šetření sociální diferenciace k přítomnému časovému okamžiku doplňována mobilitním šetřením zpět do minulosti. Zde se pak stává závažným teoretickým problémem zdůvodněný přechod od výroků o zjištěné mobilitě k výroků o předpokládaném stavu sociální struktury dané společnosti v minulém časovém období, pro něž bylo šetření uskutečněno.

Vzhledem k mimořádnému významu pracovního profesionálního systému ve společnosti industriálního typu i k formativní funkci lidské práce (viz 3.1), i z důvodů metodicko-technických (viz 5.3), sledujeme sociální mobilitu v rámci pracovního profesionálního systému, což operacionálně postihujeme řadou doplňujících se „mobilitních polí“, z nichž za nejdůležitější považujeme pole zachycující změny v objektivní složitosti vykonávané práce.

Smyslem mobilitních šetření není jen prostý popis rozsahu, směru, dosahu a dalších charakteristik mobilitních pohybů v rámci daného sociálního systému. Mobilitu — či stabilitu — je možno a nutno sledovat nejen vzhledem ke globálním sociálním soustavám, ale též vzhledem k mobilnímu — popřípadě imobilnímu — jedinci a jeho individuálním charakteristikám. Cílem této výzkumné orientace je odhalení mechanismů, jejichž prostřednictvím se mobilita uskutečňuje, tj. mechanismů a kritérií sociální selekce, mobilitních kanálů, mobilitních bariér apod. Kromě těchto „předpokladových“ faktorů je nutno zkoumat i konsekvence, které mobilita jedinci přináší, ať již jde o zmíněné změny v atributech sociálních pozic (zvl. v různých druzích kompenzací) či o konsekvence ve sféře sociálního chování či sociálního vědomí. Výzkum sleduje především vliv mobility na oblast preferencí ve sféře sociální interakce [55] a na způsob vnímání sociální diferenciace.

Pokud jde o zkoumání „předpokladových“ faktorů, mimořádný význam má zkoumání funkce rodiny a rodinně příbuzenského systému. Zajímá nás především, jakými způsoby uskutečňuje rodina „přidělování statusu“ dětem (což je její základní sociální funkcí ve všech společenských systémech), jak ovlivňuje sociální distribuci „předpokladů“ pro výkon pracovního profesionálních rolí, zejména vzdě-

lání a kvalifikace. Proto doplňujeme šetření mobility „historických generací“, vymezených začleněním do pracovně profesionálního systému k některým historickým datům, která tvoří základní časovou osnovu mobilitního šetření, detailním zkoumáním mobility uvnitř „přirozených generací“ a mezi nimi navzájem. Teprve srovnání historické, intergenerační a intragenerační mobility a nalezení jejich vnitřní souvztažnosti umožňuje relativně uceleně zachytit mobilitní pohyb v rámci daného sociálního makrosystému ve vymezeném časovém úseku jak v jeho úhrnných efektech, tak v jeho vnitřní dynamice a mechanismech, a vytváří tak předpoklady pro zdůvodněnější výroky o předpokládaných minulých stavech tohoto systému.

3.4 TYPY SOCIÁLNÍ STRUKTURY RELEVANTNÍ PRO VÝZKUM SOUDOBÉ ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI

Abstrakcí a generalizací z empirických sociálních systémů lze teoreticky zkonstruovat typy sociálních struktur, charakterizující je buď po jedné stránce nebo synteticky. Mezi teoretickými koncepty těchto typů a historickou realitou je i v optimálním případě určité napětí a proces vzájemného korigování v koloběhu vědecké poznání — ideologie — praxe.

Má-li se s typy sociálních struktur pracovat na vědecké úrovni, je třeba respektovat určitá metodologická pravidla, např.:

a) pracovat jen s historicky relevantními typy, tj. s těmi, jež jsou pro daný systém vzhledem k jeho vývojovým tendencím možné jako následný stav (ať už v důsledku progresu, regrese či stagnace);

b) analyzovat daný systém z hlediska všech typů, jež jsou vzhledem k vývojovým tendencím možné, bez jakéhokoli apriorního zaujetí, tedy charakterizovat empiricky zjištěný stav společnosti tak, jak ve skutečnosti je;

c) přísně vážit pravděpodobnost realizace toho kterého typu a tím i jeho váhu při charakteristice daného systému;

d) obzvláštní opatrnost zachovávat při práci s analytickými typy vytvořenými buď extrémní abstrakcí jako krajní póly kontinuí (např. společnost „totalitární“ a „demokratická“), nebo s předpokládanými klasifikačními typy vytvořenými hypote-

tickou predikcí na základě prodloužení existujících tendencí, aniž existují jejich reálné empirické koreláty (např. „zralý socialismus“, „komunismus“, „postindustriální společnost“);

e) přísně odlišovat soudy o vývojových trendech směřujících k určitým typům, označující je buď jako možné či pravděpodobné, nebo jako progresivní, konzervativní apod., neboť první druh soudů může vycházet bezprostředně ze zjištění empirických pravidelností, zatímco druhý předpokládá vědecké hodnocení na základě složité soustavy teoretických kritérií a nese s sebou velké riziko omylu. Označení těch či oněch trendů za žádoucí z hlediska té či oné společenské skupiny může být rovněž výsledkem — ovšem ještě složitější a náročnější — vědecké analýzy. Je nutno je odlišovat od ztotožnění badatele se zájmy té či oné skupiny, jež je aktem ideologického charakteru, lépe či hůře odpovídajícím výsledkům vědeckého rozboru. [56].

Na základě předběžných analýz se pro rozbor soudobé československé společnosti zdají být relevantní zejména ty typy sociální struktury (s důrazem na stratifikaci), které buď odpovídají některým historicky minulým stavům, popř. jejich jednotlivým stránkám (s možností „přežívání“ v současnosti), nebo řadě reálných tendencí přítomného stavu společnosti (s možností rozvoje a převládnutí v budoucnosti) [57]. Za východisko našich úvah o typech sociální stratifikace nemůžeme ovšem zvolit právní formu vlastnictví výrobních prostředků samu o sobě — tato forma může totiž souhrnem reálných vztahů, jež ji naplňují, nabýt zcela jiného nebo pozměněného obsahu. Jestliže za nejdůležitější ukazatele reálné stratifikace zvolíme základní kompenzace, jichž se dostává nositelům určitých rolí (majetek či životní úroveň, moc, způsob života v mimopracovní době a — odvozeně — prestiž) a jestliže dominující status-role rozdělíme tak, aby odpovídaly sociálním skupinám, jež v nejnovější historii Československa hrály, hrají nebo mohou hrát významnou roli, dostaneme např. schéma 2, znázorňující typy sociální stratifikace s jim odpovídajícími mechanismy selekce a přiřazování, relevantních pro analýzu soudobé československé společnosti [58] (nepracujeme proto s typy kastovní či

1	2	3	4	5	6	
Typ stratifikace	Kapitalis- tický	Dělnický	Byrokra- tický	Rovnostář- ský	Technokra- tický či kulturokra- tický	Socialistický
Dominující status- role (základ genera- lizovaného statusu)	Vlastnictví výrobních prostředků	Pracovně profesionál- ní z hlediska bezpro- střednosti účasti na materiální výrobě	Politická	Způsob života v mi- mopracov- ní době (spotřeba)	Pracovně profesionál- ní z hledis- ka výkonu	Pracovně profesionální z hlediska vý- konu při respektování způsobu živo- ta v mimo- pracovní době (spotřeba)
Typ mecha- nismu selekce a přiřazování	Askripcce na základě soukromého a skupino- vého mono- polního vlastnictví výrobních prostředků	Askripcce na základě bezprostřed- ní účasti na materiální výrobě	Askripcce na základě monopolní moci	Obrácená askripcce ve prospěch nekvalifiko- vaných a nevýkon- ných, ve prospěch „spotře- bitelů“	Askripcce na základě výkonu od- borných rolí při rozvoji kultury	Dle výkonu při respekto- vání potřeb celé společ- nosti
Sociální skupina, v jejíž prospěch se děje distribuce	Buržoazie (soukromí či skupinový monopolní vlastníci)	Dělnická třída (bez- prostřední materiální výrobci)	Byrokracie (monopolní nositelé moci)	Nekvalifi- kovaní a nevýkonní „spotřebi- telé“	„Tvůrčí inteligence“	Celek společ- nosti diferen- covaný podle výkonu při vytváření kul- turních hod- not a kvalifi- kace pro výkon

feudální stratifikace ani s typem komunistického uspořádání společnosti).

Pokud jde o právní formu vlastnictví výrobních prostředků, je zřejmé, že typu 1 odpovídá nejspíše soukromé vlastnictví, zatímco pro typy 2 a 6 je příznačné vlastnictví kolektivní. Avšak typy 3, 5 a svým způsobem i typ 4 je možno si představit v té či oné vlastnické formě, s tím, že typy 3 a 5 by v reálném fungování fakticky zevnitř omezovaly a měnily principy kolektivního vlastnictví.

Typy 1 a 6 jsme schopni charakterizovat poměrně komplexně, synteticky, a domníváme se, že jsou v principu typy klasifikačními, tj. že je možné některé z přítomných nebo budoucích společností do nich v podstatě zařadit. Naproti tomu typy 2–5 mají spíše analytický charakter, i když nepostrádají empirických korelátů, jež v realitě modifikují oba typy základní.

Obtíž je v tom, že téměř žádnou moderní společnost nelze beze zbytku vtěsnat do jednoho takto nebo podobně zkonstruovaného typu. Dokonce ani nejvyhraněnější z nich, kapitalismus, neexistuje dnes v realitě ve své čisté, „klasické“ podobě. Je tomu tak jednak proto, že se v realitě zpravidla současně uplatňují různé typy stratifikace a selektivních a přiřazovacích mechanismů, jednak proto, že postavení různých skupin se může lišit podle toho, o který druh kompenzace jde. Jsou proto možné v téže společnosti různé kombinace typů, buď všeobecně nebo pro různé druhy kompenzací. Navíc pak se jednotlivé typy zcela nevyklučují, nýbrž někdy přímo překrývají, liší se pouze tím či oním akcentem [59].

V naznačeném schématu je zralý socialismus v podstatě pojímán jako moderní obsahově i formálně demokratická společnost výkonu, založená na kolektivním

vlastnictví výrobních prostředků. Šlo by nepochybně o společnost sociálně diferencovanou (s dominující úlohou diferenciací pracovních profesí) a stratifikovanou, a to především na základě stupně společenské efektivity (a tedy složitosti) práce, o společnost, jejíž poměrně široká a otevřená elita je současně elitou kvalifikace, výkonu, společenské aktivity i moci. Stratifikace zralé socialistické společnosti svým rozpětím odpovídá funkcionálním potřebám rozvoje industriálního kulturního systému, je graduálně uspořádaná a je vytvářena straty maximálně otevřenými (aniž lze zcela vyloučit vliv sociálního dědictví a askripce z hlediska příslušnosti k té či oné skupině složitosti práce a kvalifikace, jež ovšem spoluurčuje reálné výkony a kvalifikaci lidí v ní zrozených).

K svému vytvoření a fungování potřebuje zralý socialistický sociální systém řadu podmínek:

a) Podmínky mezinárodní — omezení intenzity a forem mezinárodního třídního a nacionálního boje na takovou míru, jež umožní soustředit dostatek prostředků a sil na vnitřní fungování a rozvoj systému; jistý stupeň spolupráce socialistických sil v mezinárodním měřítku.

b) Vnitřní podmínky sociálně historické — organické uzrání socialistického sociálního systému, jeho emancipace od historicky minulých systémů a průvodních procesů jeho geneze (např. byrokratizace, nivelizace, rovnostářské revoluce).

c) Vnitřní podmínky kulturní — dosažení technicko-organizační úrovně výroby, rozvoje a společenské funkce vědy, vzdělanosti a kvalifikovanosti, životní úrovně a životního slohu, odpovídající kultuře industriální společnosti. (Lze detailními úvahami prokázat, že bez těchto kulturních podmínek nemůže zralý socialismus bez poruch fungovat.) [60]

Předpokládaný zralý socialismus není přirozeně jediným možným typem sociálního uspořádání společnosti na kulturním stupni industriální vyspělosti, i když má podle našeho názoru blízko k optimálnímu sociálnímu řešení vztahu industriální kultury a jednotlivce. Prvky moderní společnosti výkonu se utvářejí jistě i na bázi kapitalismu, popř. i jiných typů společenského uspořádání, ve společenské realitě zatím v řadě případů výrazněji, než je tomu u dnešních reálných společností

socialistického typu. Existuje proto nepochybně i celá řada společných rysů a tendencí v sociálním systému všech industriálních společností. Různé typy těchto společností můžeme považovat za varianty sociálního systému jedné kultury, přičemž je věcí reálného vývoje a vědeckého studia reality, aby prokázaly, který z typů je kulturně funkčnější, a proto vývojově vyšší [61]. Dosažení souhrnu nezbytných podmínek vzniku a fungování zralého socialismu je záležitostí dlouhodobého, složitého a nerovnoměrného vývoje. Proto je podle našeho názoru zralý socialismus dosud pouze teoretickým typem a je nutno jej lišit od reálných společností, jež se k tomuto typu mohou více či méně blížit (obsahující přitom prvky jiných typů společenského uspořádání) a jejichž vývoj k zralému socialismu je více či méně možný a pravděpodobný. Konstrukce tohoto typu má ovšem velký vědecký (a pouze odvozeně ideologický) význam pro analýzu soudobých společností socialistického typu, neboť jim — obrazně řečeno — nastavuje zrcadlo optimálního modelu společenského uspořádání, spojujícího kulturní vymoženosti moderní industriální společnosti s humanistickými principy socialistického sociálního systému.

Jedním z úkolů daného řešení je přispět ke konkrétnímu zodpovězení otázky, které typy sociální stratifikace a odpovídajících mechanismů se reálně uplatňují v soudobé československé společnosti a v kterých směrech a jakými historickými cestami vznikly, a tím přispět k verifikaci řady víceméně hypotetických soudů, jež o tom byly na základě řady sociologických analýz vysloveny, a to bez apriorního zaujetí pro to či ono z dosud vyslovených hodnocení současného stavu československé společnosti.

3.5 SHRUTÍ ZÁKLADNÍCH ÚKOLŮ ŠETŘENÍ

Ve smyslu výše uvedených teoretických úvah má šetření zjistit

— reálné rozložení daného souboru na jednotlivých škálách, operacionálně postihujících vertikální diferenciaci společnosti;

— stupeň kongruence/inkongruence vertikální diferenciací status-rolí v obou základních produktivních makrosystémech,

pracovně profesionálním a politicko-mocenském;

- stupeň kongruence/inkongruence vertikální diferenciace základních status-rolí (pracovně profesionální a politicko-mocenské) s vertikálně diferencovanými objektivními znaky atributního charakteru (vzdělání, životní úroveň, životní styl);

- stupeň kongruence/inkongruence vertikální diferenciace vybraných pracovně profesionálních rolí (diferenciace v složitosti práce) a sociálního prestiže odpovídajících profesí;

- rozložení dílčích souborů, vyčleněných na základě „horizontálně“ diferencujících znaků, na škálách postihujících vertikální diferenciaci a odpovídající stupni kongruence/inkongruence uvnitř těchto souborů;

- reálné rozložení daného souboru z hlediska konstruovaného souhrnného sociálního statusu a z hlediska stupně jeho konzistence/inkonzistence;

- základní typické vzorce dislokace činitelů sociálního statusu, vyskytující se v daném souboru;

- koreláty objektivního souhrnného sociálního statusu, jeho jednotlivých činitelů a stupně jejich kongruence/inkongruence ve sféře sociální interakce (typické interakční, popř. preferenční vzorce) a ve sféře sociálního vědomí (zejména typické způsoby percepce objektivní sociální diferenciace v tzv. „images of society“);

- mobilitu v rámci daného souboru v určených mobilnitních polích a časových intervalech, zejména z hlediska rozsahu mobility (poměr mobilní-stabilní), směru mobility (východisko-cíl, vzestup-sestup), dosahu mobility (překonávání distance) atd.;

- mobilitu v rámci daného souboru, strukturovaného podle přirozených generací;

- základní typické mobilnitní vzorce intra-generační a zejména intergenerační mobility (pro tři základní generace, tvořící osu mobilnitního šetření);

- vzájemné vztahy jednotlivých typů mobility: historické, intergenerační a intra-generační, postižené jednotlivými mobilnitními poli (zvl. hospodářské postavení, složitost práce a hospodářské odvětví); mobility a vzdělání; mobility a migrace;

- koreláty jednotlivých typů mobility, zejména pak „horizontálně“ diferencující znaky.

Na základě předcházejících zjištění bude základním úkolem vyslovit zdůvodněné výroky o stupni současné vertikální diferenciace, popř. stratifikace soudobé československé společnosti a — s jistou rezervou — o stavech předcházejících; dále provést komparaci se současným stavem kulturního systému československé společnosti a jeho předcházejícím vývojem; postihnout některé základní mechanismy obsazování pozic a přidělování rolí a jejich vybavování příslušnými atributy, tj. najít některá základní kritéria sociální selekce; konečně, pokusit se o teoretické vysvětlení zjištěných empirických pravidelností a na tomto základě o prognózu možných vývojových tendencí československé společnosti.

4. Předpokládané rysy vertikální diferenciace a mobility československé společnosti

Teoretická koncepce výzkumu i jeho metodologicko-technická výbava vycházejí z představy, které členové týmu mají o povaze sociální struktury soudobé československé společnosti a o základních rysech její diferenciace a mobility. Zdrojem těchto představ je jednak racionalizovaná primární zkušenost, jednak výsledky mimosociologického zkoumání společnosti (např. ekonomického, filosofického, právního), popřípadě výsledky prvních pokusů o sociologickou analýzu nevlastního empirického materiálu (zejména statistiky) [62]. Možným zdrojem je konec konců i analogie s ostatními socialistickými společnostmi (zvláště polskou, jugoslávskou a maďarskou), které již byly v té či oné míře objektem sociologického zájmu. Tyto představy jsou zčásti popisné, konstatujícího charakteru; základní funkci výzkumu bude prověření jejich zdůvodněnosti, jejich zpřesnění a rozšíření.

Domníváme se především, že soudobá československá společnost je vertikálně diferencovaná ve všech dimenzích, které jsou v šetření operacionálně postihovány (složitost práce, vzdělání, podíl na moci a řízení, životní úroveň a způsob života ve volném čase), a že tyto dimenze mají podstatný význam pro určení sociálního postavení a formování sociální podoby příslušníka této společnosti.

Nejméně jasná je konkrétní podoba vertikální diferenciace v kritériích týkajících se účasti na řízení, sociálního prestiže, způsobu trávení volného času, a její důsledky pro oblast interakce a společenského vědomí. Ve velké většině kritérií je vertikální rozpětí menší než v jiných společnostech na témže

stupni rozvoje kultury a převládá patrně graduální rozložení hodnot. Současně se zdá, že vertikální diferenciace v oblasti socioprofesionálního zařazení je nedostatečná vzhledem k teoretickému typu socialistické společnosti i vzhledem ke konkrétním potřebám dalšího progresivního vývoje kulturního systému. Všechny ostatní diferenciace, o kterých něco víme (vzdělání a kvalifikace, podíl na moci a řízení, materiální kompenzace, sociální prestiž), ještě více prohlubují nedostatečnost sociálního rozpětí v oblasti socioprofesionálního zařazení. Naproti tomu diferenciace daná podílem na moci a řízení zčásti v závislosti na socioprofesionálním zařazení, zčásti mimo závislost na socioprofesionálním zařazení je patrně příliš výrazná vzhledem k funkcionálním potřebám dalšího pohybu kulturního systému.

Je otázkou, zda a v jak vyhraněné podobě existuje v Československu sociální stratifikace. Domníváme se, že Československo leží někde mezi dvěma krajními polohami — mezi společnostmi nivelizovanou se značnou mírou inkonzistence statusu a mezi společností stratifikovanou. Kam přesně v tomto rozmezí Československo patří, může zodpovědět až výzkum. Není rovněž vyloučeno, že se zjistí, že v Československu převládají některé inkonzistentní typické dislokační vzorce statusu, jež vytvářejí jiná reálná seskupení, než jsou předpokládána, víceméně konzistentní strata.

Pokud jde o to, která vertikální diferenciace má dominující postavení, jsou tu možné v podstatě dvě alternativy: vertikální diferenciace daná profesionálně pracovním systémem, nebo vertikální diferenciace daná politickým systémem. Domníváme se, že pravděpodobnější je pro soudobé Československo již převládnutí významu vertikální diferenciace v systému pracovním profesionálním nebo přibližná rovnováha obou systémů, přičemž bude pravděpodobně zjištěna jistá míra neshody stratifikačních systémů, jež z nich vyplývají.

Poměrně nejisté jsou naše soudy pokud jde o význam kritérií vertikální diferenciace na straně jedné, a jiných výrazných sociálních diferenciací ve společnosti na straně druhé. Určitou roli ve společnosti patrně dosud hrají kritéria spjatá tak či onak s někdejšími nebo současnými třídními postavením (pro současnost vlastnický sektor, příslušnost k fyzické nebo duševní práci atd.). Domníváme se však, že kritérium složitosti práce a vůbec význam socioprofesionálního zařazení již v podstatě objektivně přerostl tato tradiční kritéria. Teprve výzkumem lze zjistit, jaké jsou vztahy ostatních kritérií sociální diferenciace k diferenciaci podle složitosti práce. Například zřejmě velmi výrazný vliv bude mít diferenciace horizontálního charakteru pokud jde o povolání a skupiny povolání, dají se očekávat podstatné vlivy příslušnosti k pohlaví, k věkovým generačním skupinám apod.

Přesnější postižení váhy jednotlivých typů sociální stratifikace v soudobé československé společnosti bude možné až na základě vý-

zkumu a interpretačních prací, jež na něj naváží, stejně tak jako nástin možných tendencí vývoje a skupin na nich zainteresovaných.

Předpokládáme dále, že československá společnost je v několika uplynulých desetiletích, kdy ji z kulturního i ze sociálního hlediska můžeme označit za „společnost v přechodu“, charakterizována velmi výraznou sociální mobilitou podmíněnou jak obecným kulturním, zvláště ekonomickotechnickým pohybem, tak několikerou politickou a politickoekonomickou restrukturalizací. V časovém intervalu, který šetření postihuje, se vystřídaly čtyři politické struktury a fungovalo šest ekonomických soustav — to vše na pozadí vnitřního vývoje společnosti industrialního, popřípadě industrializujícího se typu. Z těchto změn a ze sondami prověřené schopnosti lidí diskriminovat časové intervaly v minulosti vycházíme při stanovení základních časových bodů, tvořících osnovu šetření „historické“ mobility, tj. mobility uskutečňující se v historickém čase, bez ohledu na její individuální a generační vázanost. Všechny tyto změny přímo či zprostředkovaně zasáhly pracovní profesionální systém, v jehož rámci mobilitu sledujeme, a modifikovaly několikrát jeho vlastní specifickou temporalitu.

Pokud jde o rozsah mobility, domníváme se, že se ve všech sledovaných mobilitních polích v průběhu celého šetřeného období (či přinejmenším do roku 1960) zvětšuje, přičemž se ovšem několikrát mění proporce mobility intergenerační a intragenerační. Prudký vzestup intrageneračního pohybu lze předpokládat v období 1937—1946, kdy ovšem nejsou rovnoměrně zasažena všechna generační pásma, a zejména v období 1946—1952, kdy proběhla nehlubší sociálně politická a ekonomická restrukturalizace společnosti. Ve stabilizovaných systémech je proporce intergenerační a intragenerační mobility zhruba sálá, změna této proporce je příznakem proměny kritérií sociální selekce, mobilitních vzorů. V našem případě je však proměna selektivních mechanismů součástí celkové transformace systémů. Domníváme se, že podíl intragenerační mobility po roce 1952 a zejména po roce 1960 sice klesá, ale nedosahuje úrovně před rokem 1937. Tento proces souvisí patrně s postupnou stabilizací systému a s rostoucím významem kvalifikace pro výkon jako kritéria selekce, i s významem školství pro získání kvalifikace — což vede např. i k tomu, že již realizovaná kariéra může být dodatečně legitimována studiem. Vývoj objemu mobility po roce 1960 není jasný, lze očekávat i stagnaci či pokles.

Pokud jde o směry mobilitních pohybů, očekáváme zjištění dvou obecných tendencí: z hlediska socioekonomického statusu dominuje po celé šetřené období — s některými výjimkami — pohyb směrem k postavení dělníka a zaměstnance, což je jednak podmíněno pronikavými změnami ve sféře vlastnictví po roce 1945, jednak obecným ekonomickotechnickým pohybem. Z hlediska oboru činnosti tento obecný kulturní pohyb zá-

roven vede — opět s některými výjimkami — ke změnám proporcí primárního, sekundárního a terciárního sektoru, jež se uskutečňují individuálními mobilitními pohyby. Výjimky z obou těchto tendencí očekáváme zejména v oblasti zemědělské malovýroby (důsledky pozemkové reformy po roce 1945), i v oblasti řemeslné živnostenské malovýroby (zejména „socializace“ a „industrializace“ řady služeb). Pro období po roce 1952 bude zřejmě velmi charakteristický pohyb mezi zemědělstvím a průmyslem. Bude možno zjistit význam vlastnických přeměn na vesnici pro tento pohyb. Pohyb z hlediska oboru činnosti odráží zřejmě i některé stránky politicko-mocenské restrukturalizace společnosti: zejména v období 1945—1952 lze očekávat výrazný intragenerační pohyb v oblasti veřejné správy, soudnictví, bezpečnosti, masových komunikačních prostředků, armády. Důležité bude vysledování rekručních zón, z nichž pocházelí lidé obsazující v tomto uvedeném období tyto oblasti. Podobné procesy lze očekávat v oblasti školství, osvěty, vědy a výzkumu, zdravotnictví a sociální péče. Lze předpokládat, že zejména ve vyjmenovaných oblastech bude možno vysledovat souhrn autonomní temporalizace pracovních profesionálního systému s procesem modifikace kritérií sociální selekce: po období výrazné intragenerační mobility 1946—1952 se zřejmě tyto oblasti v následujícím období „uzavírají“ přílivu nových lidí, protože všechny pozice jsou obsazeny, ale z věkového hlediska nerovnoměrně. Po roce 1960 se v důsledku odchodu nejstarší generační vrstvy znovu „otevívají“, ale selekce již probíhá podle poněkud odlišných kritérií, což se odráží ve vzrůstajícím významu intergenerační mobility.

Pohyb, o němž lze vypovídat v pojmech „vzestup“ — „sestup“, postihuje mobilitní pole vymezené škálou složitosti práce. Pokud jde o obecnou vývojovou tendenci, předpokládáme, že v období 1929—1937 převládá tendence stagnující, v období 1937—1946 dominuje tendence hromadného sestupu, období 1946—1952 je charakterizováno výraznými hromadnými vzestupy i sestupy, zatímco následující období tendují spíše k stagnaci a mírnému vzestupu. Sledování těchto pohybů nabývá smyslu teprve v souvislosti s pohyby z hlediska socioekonomického postavení a z hlediska oboru činnosti. Kombinací těchto hledisek doufáme postihnout řadu momentů vytváření nové politické a ekonomické struktury v období 1946—1960. I když nelze očekávat, že by šetření mohlo postihnout proces formování nových funkčních elit, přece jen některé odvozené procesy, zejména formování „vyšších a středních řídicích kádřů“, postizitelné jsou. Tato skupina je všestranně zajímavá, z hlediska jak intragenerační, tak intergenerační mobility, zejména sledujeme-li tuto skupinu jako prostřední generaci ve vývoji tří generací. Tento kontext nám může odhalit — vezmeme-li v úvahu některé koreláty mobility, zejména vzdělání, politickou příslušnost apod. —, zda se v naší společnosti nevyvíjejí nové formy askripce, popřípadě specifické modifikace tradičních forem.

Zkoumání této skupiny dostává význam v rámci širšího zkoumání podmínek vzestupu či sestupu v naší společnosti v jednotlivých fázích jejího vývoje, postihovaných šetřením. Domníváme se, ve shodě se stanoviskem již dříve formulovanými, že v celém šetřeném období se stále výrazněji uplatňuje vzdělání jakožto základní podmínka vzestupu, a s tím, jak se vzdělání demokratizuje a univerzalizuje, ustupují různá kritéria skupinové příslušnosti (třídní, politické, generační, teritoriální) do pozadí. Míru uplatnění principu vzdělání v jednotlivých fázích vývoje může zjistit jen výzkum.

5. Metodické a technické problémy

5.1. ÚVODNÍ POZNÁMKY

Cílem této části projektu je poukázat na některé specifické rysy použité metodiky, zejména na ty, které nejsou obvyklé v analogických šetřeních, jak byla dosud jinde provedena [63]. Chceme zejména upozornit na dva problémové okruhy:

- a) na způsob operacionalizace některých centrálních teoretických pojmů figurujících v šetření,
- b) na některé specifické postupy zpracování a částečně i interpretace získaných dat.

Výzkum bude proveden v listopadu 1967 řízeným rozhovorem s použitím tazatelské sítě Státního úřadu statistického (tj. tazatelů s převážně středoškolským vzděláním) na vzorku cca 20 tisíc hlav tzv. cenových domácností. Tento soubor představuje cca 0,5 % všech domácností ČSSR. Je to polovina panelového souboru, na němž v minulosti byla prováděna některá statistická šetření. Metodika výběru vzorku, která zajišťuje reprezentativnost vzorku pro populaci ČSSR, je popsána v samostatné publikaci. Specifickým rysem šetření jsou z tohoto hlediska následující skutečnosti:

- a) Unikátní rozsah vzorku: je známo, že jinde prováděná šetření se zpravidla omezují na výzkum buď lokalit nebo relativně uzavřených vrstev a skupin (zejména socioprofesionálních), a proto již z toho důvodu nepodávají komplexnější popis širšího strukturálního celku, o deskripci globální společnosti nemluvě. Dané šetření umožňuje tedy formulovat empirické generalizace a teoretická zobecnění vztahující se k celé společnosti [64], resp.

k jádru společnosti představovanému ekonomicky činným obyvatelstvem.

b) Šetření je centrálně řízeno a podporováno ústředními státními institucemi, což z technického hlediska umožňuje optimálně využít všech moderních prostředků zpracování dat.

c) Na panelovém souboru, jehož část je předmětem šetření (předvýzkum), byla ověřena ochota respondentů odpovídat, takže není nutno předpokládat podstatnější redukce souboru.

d) Relativní kvalifikovanost tazatelské sítě garantuje celkem kvalitní provedení záznamu.

Vlastnímu šetření, jež je teoreticky a metodologicky připravováno od počátku roku 1966, předcházely dvě terénní sondy, které měly ověřit konstrukci otázek v záznamovém archu a možnost šetření některých dat z minulosti (tj. některých souborů, na něž lze usuzovat z odpovědi respondenta, např. údaje o otci, o synech apod.). Dále šetření předcházela předvýzkum (sběr dat proběhl v terénu u 480 osob v březnu 1967), jehož funkce byly zhruba následující:

a) Ověřit únosnost záznamového archu a formulace otázek (délka rozhovoru, ochota odpovídat, ověřit to, co si respondent pamatuje z minulosti).

b) Vyzkoušet a prověřit způsob kódování a překličování záznamového archu.

c) Vyzkoušet a prověřit kategorizaci jednotlivých otázek, získat základní přehled o rozložení četností odpovědí v jednotlivých otázkách.

d) Pečlivým obsahovým zpracováním předvýzkumu (pomocí programu na samočinném počítači MINSK 22) prověřit interpretační perspektivu celého šetření a získat základní model zpracování hlavního šetření.

e) Ověřit tvorbu a gnoseologický obsah jednotlivých používaných indexů a ověřit únosnost provedené operacionalizace.

f) Vyzkoušet modely speciálních úloh, tj. hlavně možnost aplikace tzv. „geometrické úlohy“ pro sociální status a možnost aplikace modelu markovských retězců pro šetření mobility.

g) Ověřit základní časové parametry jednotlivých operací pro samočinný počítač.

V podstatě všechny body je v této době již možno považovat za uspokojivě vyřešené. (Částečně byly již prověřeny předchozími sondami v terénu.) Některé nové náměty poskytlo jednání symposia.

Obdržená data budou zpracována v zásadě dvojím způsobem:

a) S použitím elementárních kvantitativně statistických postupů, které jsou v analogických šetřeních obvyklé, a

b) s použitím některých speciálních postupů, zkonstruovaných pro toto šetření. Ad a) Použití elementárních postupů je dáno jednak tím, že se ve většině případů v podstatě osvědčily, a jednak tím, že umožňují jistou komparaci s výsledky dosavadních výzkumů.

V šetření se pracuje s cca 360 různými znaky, a to nominálními, ordinálními i intervalovými. Intervalové znaky (věk, příjem) jsou kategorizovány. Tyto znaky se vztahují k různým souborům osob (respondent, jeho otec, nejstarší syn, manželka, tchán, nejstarší dcera) a k různým datům, přičemž se v programu počítá i s možností „sčítání“ zjištěných údajů pro různé soubory osob k týmž historickým datům. Základ zpracování bude tvořit třídění I., II. a III. stupně, pro takto získané kontingenční tabulky je programováno použití χ^2 -testu, které umožní testování elementárních výroků typu

H 1: „Etnické skupiny nejsou diferencovány podle úrovně vzdělání“,

H 2. „Manželské dvojice jsou (nejsou) homogenní z hlediska vzdělání (profese)“ [65].

Jako míra souvislosti dvou znaků v kontingenční tabulce (nominální-nominální, ordinální-nominální) bude použit normalizovaný koeficient kontingence C_{norm} , pro kombinace dvou ordinálních znaků je programován upravený Spearmanův koeficient korelace r_s . Pro usnadnění interpretace kontingenčních tabulek je použito tzv. znaménkového schématu, tj. testování rozdílu mezi tzv. očekávanými a skutečnými četnostmi v kontingenční tabulce pomocí náhodné veličiny „z“ a převedení míry zjištěných rozdílů na jednoduchá znaménka.

Program umožňuje tisk tabulek pouze na určité hladině statistické významnosti, dále se vypořádává s problémem vyhod-

nocení kontingenčních tabulek s malými četnostmi.

Jelikož hlavním problémem pro inter-pretaci tým bude orientace v rozsáhlém počtu tabulek získaných z třídění (cca 2000 pro předvýzkum, cca 7000 pro vlastní šetření), uvažuje se o programování výstupu v určitých přehledných schématech, jejichž podstatu zde pro nedostatek místa nelze rozebírat.

Ad b) Použití speciálních postupů, o nichž chceme podrobněji informovat, je diktováno jednak specifikem teoretického přístupu k makrostrukturální analýze, jednak vyplývá z možností, jež nabízí jak rozsah vzorku, tak technické možnosti zpracování. Půjde zejména o „geometrické“ řešení problému syntetického ukazatele statusu, konstrukce a typologizace mobilitních drah a aplikaci skalogramové, popřípadě faktorové analýzy při hledání konzumních vzorců. Obdobné postupy budou aplikovány i na některé další věcné problémy šetření.

5.2 OPERACIONALIZACE POJMU „SOCIÁLNÍ STATUS“

Chceme-li respektovat multidimenzionální přístup k výzkumu globální společnosti, tj. nechceme-li pouze analyticky rozdělit společnost do skupin individuí s nějakým shodným znakem, je nutno sociální status operacionálně definovat jako soubor pozic individua (nositele znaku) na souboru zvolených relevantních stratifikačních stupnic, jež v úhrnu vymezují jeho zařazení do určitého strata. V souvislosti s tím je tedy třeba metodologicky řešit následující otázky:

- a) Volba jednotlivých stratifikačních škál (ukazatelů);
- b) operacionalizace pojmů, jimiž jsou tyto škály označeny, tj. problém volby ukazatelů pro jednotlivé stratifikační škály;
- c) problém váhy jednotlivých ukazatelů statusu;
- d) konstrukce „syntetického ukazatele“ statusu;
- e) problém postižení, deskripce a typologizace jednotlivých variant sociálního statusu;
- f) problém inkongruence činitelů statusu (inkonzistence statusu).

Ad a) Ukazatele byly zvoleny na základě výše uvedených úvah. Zde postačí konstatovat, že podle našeho názoru je každé individuum dostatečně dobře popsáno a charakterizováno, aby mohlo být zařazeno do některé ze skupin podle statusu. Jako ukazatele sociálního statusu byly zvoleny: 1. složitost práce; 2. dosažené vzdělání; 3. podíl na řízení vyplývající ze socioprofesionálního zařazení, z mimopracovní politické aktivity; 4. životní úroveň; 5. způsob života ve volném čase (životní styl).

Tyto ukazatele, jakož i jejich sjednocení, budou sledovány dále v závislosti na znacích, jež mají především horizontální diferencující charakter, tj. nelze je smyslu- plně hodnotit z hlediska vertikální pozice: teritoriální příslušnost, věk, postavení v rodině, hospodářské postavení, národnost atd. Dále budou zkoumány problémy spjaté s pozicí jednotlivých individuí v určitých interakčních systémech a charakter těchto systémů. Základním problémem je otázka nezávislosti jednotlivých ukazatelů: některé ukazatele patrně vstupují do jiných ukazatelů jako jeden z jejich konstitutivních elementů, takže dochází k průniku obsahu jednotlivých dimenzí. Např. v prestiži vyplývajícím ze socioprofesionálního zařazení je nepřímě implikováno vzdělání, právě tak jako v složitosti práce, kde je dokonce v instrukci pro jednotlivé typy, podle nichž jsou přiřazovány k jednotlivým vertikálně diferencovaným skupinám charakteru práce, uvedeno předpokládané vzdělání (ovšem bez ohledu na skutečně dosažené vzdělání toho či onoho individua, jež k typu přísluší). Podobným problémům se ovšem nevyhne žádné šetření, které nevysuzuje sociální status z jediného znaku. To přirozeně do značné míry komplikuje empirické (nebo, přesněji řečeno, statistické) stanovení váhy jednotlivých ukazatelů, jak se o tom podrobněji dále zmíníme.

Ad b) Jednotlivé ukazatele samy musí být operacionalizovány, tj. buď musí být uveden soubor „pozorovatelných znaků“, na jejichž základě může být ukazatel jednoznačně identifikován, nebo musí být víceméně zdůvodněně formulována instrukce, podle níž je individuum zařazeno do určité kategorie daného ukazatele.

V jednotlivých případech se postupovalo takto:

Složitost práce: byla formulována jednoznačná instrukce, podle níž jsou individua zařazena do některé ze šesti kategorií charakteru práce. Jako základ kategorizace byla definována kritéria složitosti práce, samostatnosti práce, tvořivosti práce a kvalifikovanosti práce.

Tato vymezení do určité míry korespondují s některými výzkumy polskými. Na základě této kategorizace jsou tedy jednotlivé profese (a tedy i jejich nositelé) vertikálně diferencovány. Intervenujícím činitelem, který nelze oddiferencovat, je, jak řečeno, především vzdělání, které je implikováno v rozsahu přípravy, jež je nezbytná k výkonu profese, do jisté míry snad i podíl na řízení. Kategorizace bude do hlavního šetření zprůměrněna s pomocí kvalifikovaných soudců.

Dosažené vzdělání: patří do kategorie „nediskusních znaků“ v tom smyslu, že nevyžaduje (odhlédneme-li od určitých historických činitelů) speciální operativní definici.

Podíl na řízení: Ukazatel je složen ze dvou komponentů, jež jsou operativně definovány takto: podíl na řízení, vyplývající ze socioprofesionálního zařazení, je vyvozován z pozice individua v instituci (organizaci, v níž je zaměstnán) a z pozice instituce v sociálním systému. Pozice institutů v sociálním systému je pak určována na základě rozboru, jenž je prováděn kvalifikovanými soudci.

Druhý komponent, totiž podíl na moci vyplývající z mimopracovní politické aktivity, je vyvozován z členství a funkcí respondenta ve volených orgánech KSČ, státu a společenských organizací. Tyto pozice jsou na základě do jisté míry arbitrárně stanoveného klíče sumarizovány v syntetický ukazatel.

Životní úroveň je vyvozována z čistého příjmu, z příjmu na hlavu, z vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby a z úrovně bydlení. Všechny znaky jsou opět podle stanoveného klíče shrnovány v jeden ukazatel. Problémem zůstává, do jaké míry ochotně dotazovaní vypovídají o „neoficiálních příjmech“, a dále prolínání s životním stylem.

Životní styl (způsob života ve volném čase) je vyvozován z užívání (nikoli tedy nezbytně vlastnictví) určitých předmětů,

ze způsobu trávení dovolené, z činností vykonávaných ve volném čase a z úrovně bydlení. Bude použito skalogramové (případně faktorové) analýzy při sledování „konzumních vzorců“. Volba jednotlivých předmětů, jakož i způsob definování pojmu „úroveň bydlení“ umožňují restandardizovat Chapin's Social Status (Living Room) Scale [66] — bude nutno vyloučit otázky týkající se estetické atmosféry vzhledem k rozsahu šetření — a Sewell's Short Form of the Farm Socioeconomic Status Scale [67]. Restandardizované testy, které poskytnou komparabilní data a umožní uvažovat o určitých aspektech validity naší vlastní výzkumné techniky, pracují ovšem s příslušně přizpůsobenými standardními skóry.

Prestiž je sledován výhradně na základě socioprofesionální příslušnosti. Z hlediska makrostrukturálního šetření je nerealizovatelné uvažovat „esteem“ a „deference“. V této souvislosti se zmiňujeme o šetření prestiže pouze potud, pokud otevírá některé speciální metodologické problémy: úvahy obsažené v předchozích částech dostatečně zdůvodňují, proč prestiž není primárně chápán jako samostatný ukazatel statusu. Škála prestiže je založena na výsledcích paralelního šetření, v němž 2 000 kvótově rozdělených osob má obodovat na pětibodové stupnici 50 profesí (základem výběru je kategorizace profesí podle charakteru práce). Těmto vybraným profesím pak budou přiřazeny prestižní kategorie.

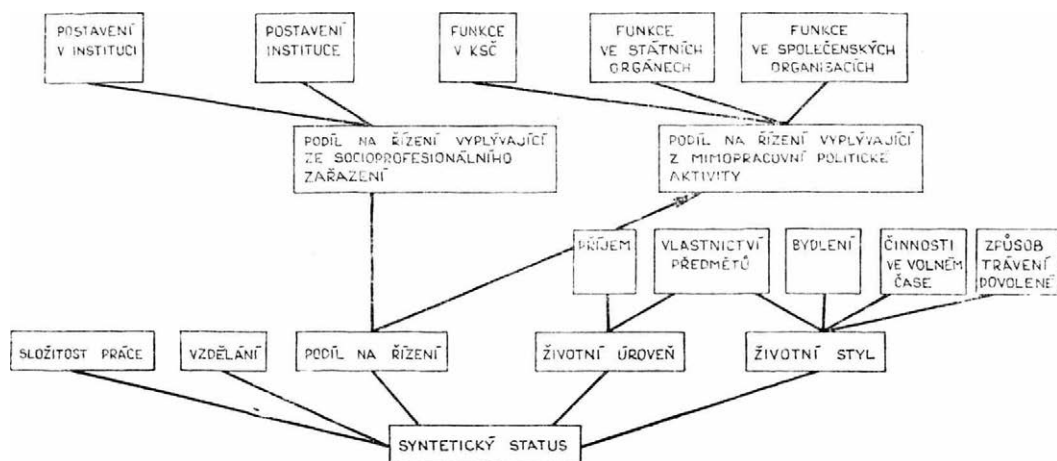
Vzájemnou souvislost jednotlivých ukazatelů a způsoby jejich operativního definování přehledně zobrazuje schéma 3.

Ze schématu je patrné, že všechny znaky či ukazatele, z nichž jsou vyvozovány syntetické ukazatele (složitost práce, vzdělání, podíl na řízení, životní úroveň a životní styl), jež zase ve svém celku skládají syntetický ukazatel statusu, nelze chápat jako zcela souřadné. Dospívá se k nim metodicky poněkud odlišnými postupy: zatímco např. ukazatele podílu na řízení jsou „pozorovatelnými znaky“ (členství a postavení v organizacích určitých typů a určitého společenského významu), jsou naopak znaky charakteru práce vyvozeny z teoreticko-empirické analýzy pracovního procesu a pak přesně operativně definovány a transkribovány do podoby jednoznačné instrukce pro kódovače.

Ad c) Ryze teoreticky vzato, jsou v zásadě možné dva přístupy ke stanovení váhy jednotlivých ukazatelů: 1. arbitrární, tj. výzkumník na základě víceméně

lách, bodově ohodnocenou. Za předpokladu, že jednotlivé škály mohou nabývat hodnot 1–6 (tedy existuje šest základních kategorií pozic na všech stratifikač-

Schéma 3

teoreticky zdůvodněné úvahy stanoví váhu jednotlivých ukazatelů (stratifikačních škál), 2. empirický, tj. váha škál se vysuzuje z empirických dat, která vypovídají o významu těchto ukazatelů pro „souhrnný status“ individua.

První přístup obsahuje nebezpečí apriorního řešení, druhý přístup, který by vycházel z analýzy interkorelací mezi jednotlivými ukazateli statusu a celkovým syntetickým ukazatelem statusu, předpokládá jejich nezávislost. Tuto nezávislost lze postulovat pouze teoreticky: předpokládáme pokus o empirickou validizaci arbitrárního řešení problémů. Protože teoretický postulát relativní závislosti znaků nelze ovšem apriorně vyloučit, pokusíme se v šetření o statistické stanovení váhy jednotlivých ukazatelů na základě interkorelací mezi znaky, jež konstituují jednotlivé ukazatele, a syntetickým ukazatelem statusu: prozatím ovšem nelze říci, zda se takový postup osvědčí či zda je vůbec reálně proveditelný a smysluplně interpretovatelný.

Ad d) Východiskem celé úvahy je prostý sumativní zápis sociálního statusu ve formě

$$S = (a, b, c, d, e),$$

kde a, b, c, d, e označují dosaženou pozici na jednotlivých stratifikačních šká-

ních škálách), pak osoba s nejvyšším statusem bude zřejmě zapsána

$$S_n = (6, 6, 6, 6, 6),$$

osoba s nejnižším statusem

$$S_i = (1, 1, 1, 1, 1).$$

Tento zápis jsme nazvali *dislokačním vzorcem statusu*. Jeho výhodou je, že ukazuje kvalitu statusu, že jej přesně popisuje a postihuje inkongruenci mezi jednotlivými ukazateli. Zřejmou interpretační nevýhodou je značné teoretické množství dislokačních vzorců (jeden z možných návrhů řešení tohoto problému uvádíme dále). Dislokační vzorec může být v zásadě zpracován alespoň trojím způsobem: 1. výpočet průměru, v němž není uvažována váha ukazatelů, 2. výpočet průměru, v němž je uvažována váha ukazatelů, 3. zadáním speciální úlohy pro kumulování typických dislokačních vzorců. V prvním případě, tj. při výpočtu neváženého průměru, má osoba s nejvyšším statusem bodové ohodnocení 30 (při pěti ukazatelích o stejné váze, tj. při nejvyšším možném ocenění šesti body u všech), osoba s nejnižším statusem má pak ocenění 5. Ostatní individua tedy mohou být oceněna hodnotami mezi 5–30. Není obtížné navrhnout standardní skór, podle něhož

jsou individua zařazována výše či níže z hlediska svého syntetického statusu.

Nevýhodou tohoto postupu, kterého však z jistých důvodů bude použito, je to, že stírá kvalitu statusu, tj. nerespektuje složky, z nichž je status složen, a současně vychází z teoreticky neadekvátní představy stejné váhy jednotlivých ukazatelů.

Druhý postup byl navržen tak, že váha jednotlivých ukazatelů byla odlišena tím, že bodová hodnota byla násobena 1, 2 nebo 3: charakter práce + podíl na řízení: násobeno třemi; životní úroveň + vzdělání: násobeno dvěma; životní styl: násobeno jednou.

Je zřejmé, že individuum s nejnižším statusem má bodové ohodnocení 11 a s nejvyšším statusem 66. V tomto rozpětí pak mohou variovat bodová ocenění ostatních individuí. I pro tento případ je navržena analogická kategorizace jako v případě předchozím. Odhad váhy jednotlivých ukazatelů vychází z dosavadní analýzy stavu československé společnosti (viz kapitola 4). Na základě speciální sondy u expertů-teoretiků i praktiků je zpřesňován. Obě uvedené konstrukce považujeme za výrazně ovlivněné subjektivními faktory.

Třetím možným způsobem, který pokládáme za nejméně subjektivní a který sám o sobě má výkladovou hodnotu, je geometrické řešení úlohy o kumulaci podobných dislokačních vzorců. Jednotlivé ukazatele statusu si můžeme představit jako souřadnice pětirozměrného prostoru, v němž jsou jednotliví nositelé statusu dislokováni. Jelikož je délka jednotlivých souřadnic omezena (bodovým hodnocením jednotlivých stratifikačních škál), existuje v tomto prostoru $6^5 = 7225$ bodů, na nichž by teoreticky mohla být jednotlivá individua situována. Princip úlohy hledající individua s podobnými statusovými charakteristikami je nalézt v tomto pětirozměrném prostoru určité shluky („clusters“) blízko vedle sebe dislokovaných bodů, obsazených relativně vysokým počtem jedinců. To v zásadě odpovídá teoretickému předpokladu, že individua vytvářejí, skládají sociální vrstvy na základě kumulace podobných či identických statusových charakteristik. Teoretickou vzdálenost jednotlivých bodů (e) v námi předpokládaném

pětirozměrném prostoru lze poměrně jednoduše definovat jako:

$$\rho(A, B) = \sqrt{\sum (a_i - b_i)^2}$$

$$\vec{A} = (a_1, a_2, \dots, a_n)$$

$$\vec{B} = (b_1, b_2, \dots, b_n)$$

Obtížnější je nalézt jakési středy shluků, které jsou spádovou oblastí dislokačního vzorce tvořícího střed tohoto shluku. Pro předvýzkum byla úloha programována tak, že jsme nejprve nechali vytřídit všechny vzorce, které jsou obsazeny alespoň jedním individuem, pak jsme vybrali vzorce nejvíce obsazené, jež jsme pokládali za středy (kondenzační jádra) předpokládaných shluků. K těmto shlukům, definovaným středem shluků, byli přiřazováni všichni jedinci, kteří jsou situováni na bodech, jež nejsou vzdáleny od středu shluku příliš daleko. Nejmenší vzdálenost je tedy zřejmě jednotková, další je ± 2 , dále ± 3 atd.

Tímto způsobem, jak se domníváme, lze úspěšně zachytit rozložení jedinců souboru v předpokládaném prostoru. Dále je možno daleko lépe a přesněji řešit problém inkongruence jednotlivých ukazatelů statusu. Úlohu lze bez problémů rozšířit tak, že jednotlivým ukazatelům statusu můžeme přiřadit váhy. Navržený způsob popisu sociálního statusu individuí umožňuje provést řadu dalších, technicky snadno realizovatelných (v podstatě tedy rutinních) kroků, jejichž výkladová hodnota je však nesporná, zejména:

- lze sledovat status individua v závislosti na jiných demografických a sociálních charakteristikách nositele statusu;
- lze zkoumat vzájemné vztahy mezi jednotlivými složkami, z nichž je vyvozen syntetický ukazatel statusu na jedné straně, a mezi těmito složkami a jinými charakteristikami nositele statusu na straně druhé;
- lze navrhnout typologii inkonzistence statusu a sledovat distribuci určitých typů inkonzistentního statusu v různých analyticky stanovených vrstvách;
- inkonzistenci statusu lze zkoumat v závislosti na předchozí mobilitní dráze a formulovat některé empirické výroky o dekompozičních procesech;

- e) lze sledovat závislost mezi statusem a sociopreferenčními vztahy, tedy souvislosti mezi příslušností k určité vrstvě a sociálním chováním určitého druhu;
- f) podobně lze zkoumat vztah statusu k obrazu společnosti, který si nositelé statusu vytvářejí, a analyzovat stupeň shody či rozdílnosti mezi nimi;
- g) u vybraných profesí lze obdobně zkoumat vztah statusu a prestiže atd.

5.3 ŠETŘENÍ MOBILITY

Původní záměr zkoumat do minulosti znaky charakterizující co nejvíce jednotlivých ukazatelů statusu se ukázal nerealistický. Do minulosti jsou proto sledovány jen určité údaje o profesionálním

jiště mobility město — vesnice) a vztah intergenerační mobility k vzdělání. Omezený rozsah údajů (pouze k některým datům, popř. důležitým životním mezníkům) získáváme od manželky dotazovaného, tchána a dcery dotazovaného. Údaje spočívají na výpovědi hlavy domácnosti. Sondami a předvýzkumem bylo ověřeno, že si respondent většinou tyto údaje pamatuje a poměrně lehce si je vybavuje.

ANALÝZA DAT

Metodika šetření intergenerační, intragenerační a historické mobility bude vycházet ze stejného principu, proto ji dále nebudeme rozlišovat. Základní interpretační postupy budou vycházet z rozložení

Schéma 4

Otec dotazovaného

Dotazovaný		Dělník Zaměstnanec	Družstevník	Svobodné povolání	Samostatný bez námezdních sil	Samostatný s námezdními silami	Ekonomicky neaktivní
	Dělník						
	Zaměstnanec						
	Družstevník						
	Svobodné povolání						
	Samostatný bez námezdních sil						
	Samostatný s námezdními silami						
	Ekonomicky neaktivní						

zařazení, a to tzv. hospodářské postavení, hospodářské odvětví, skupina povolání.

Tyto údaje jsou sledovány k šesti historickým datům tvořícím základní časovou osnovu šetření, a k individuálně významným datům: k době, ve které začíná respondent (jeho otec a jeho syn) pracovat, a to pro tři generace — pro hlavu domácnosti (tj. dotázaného), jeho otce a jeho nejstaršího syna. Dále je možno sledovat vztah intragenerační mobility dotazovaného v těchto základních dimenzích: migrace (popř. lokality jakožto dě-

ní četností v tzv. mobilitních tabulkách, tj. v podstatě v kontingenčních tabulkách typu znázorněného ve schématu 4.

Mimo již uvedené statistické operace pro tento typ tabulky (χ^2 test s výpočtem tzv. očekávaných četností a výpočet Spearmanova koeficientu korelace) navrhuje převzít určité konstrukce „indexů“, snadno vypočitatelných z tabulky:

Index stability — konstruovaný na základě změn počtů jedinců v diagonále tabulky, tj. těch, kteří během dvou časových bodů nezměnili svou pozici v určité

stratifikační dimenzi. Je možno počítat jako $\frac{O}{E}$ (Svalastoga-[15]), kde

O = suma tzv. očekávaných četností v diagonále tabulky a

E = suma pozorovaných četností v diagonále kontingenční tabulky.

Index mobility — jako $\frac{1-O}{1-E}$, kde

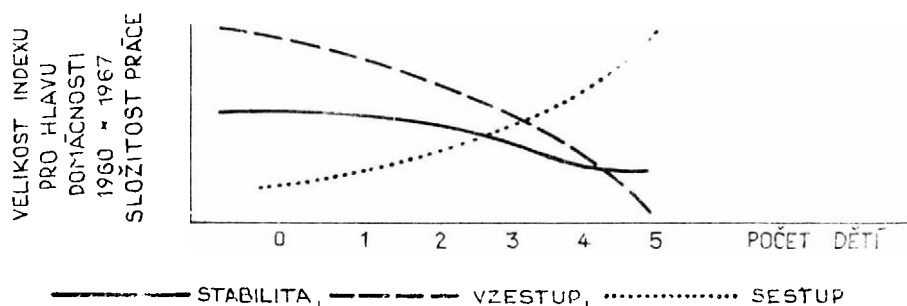
O a E jsou použity ve stejném významu jak v předchozím případě.

graficky buď pro různé soubory (např. skupiny povolání), nebo pro různé časové údaje.

Nevýhodou tohoto postupu je, že pocho-pitelně ztrácíme přehled o počtu „pře-chodů“ jedinců do jednotlivých políček tabulky. Nabízejí se proto podrobnější postupy analýzy, z nichž základní jsou:

Analýza „variability“ celé tabulky, tj. výpočet jakéhosi koeficientu udávajícího míru shody či neshody mezi skutečným rozložením četností v tabulce a tzv. čet-

Schéma 5

Index „vzestupu“ — tam, kde mobilitní pole má vertikální charakter.

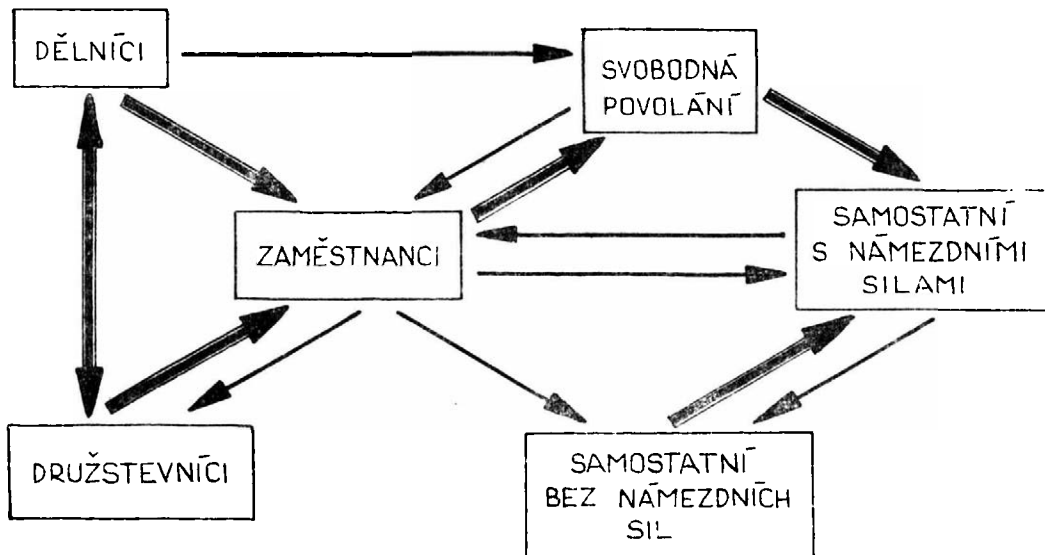
Index „sestupu“ (složitost práce, vzdělání) — tyto indexy lze konstruovat zcela obdobně, tj. na základě četností v pravém horním či levém dolním rohu tabulky.

Všechny tři vzorce: stabilita/mobilita, vzestup, sestup — bude výhodné vynášet

nostmi očekávanými — a to zvláště při analýze řady obsahově podobných kontingenčních mobilitních tabulek, kdy lze charakterizovat jistý „předpokládaný“ rozptyl pro skutečné a očekávané četnosti každého políčka tabulky.

Analýzou tabulky je možno určit hlavní směry mobility, nejfrekventovanější

Schéma 6: Historická mobilita z hlediska hospodářského postavení 1929—1937

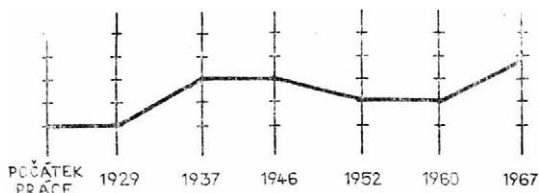

mobilitní dráhy, zóny „přilivu“ a „odlivu“ mobilních osob. Tyto charakteristiky bude výhodné zachycovat graficky pomocí „blokových schémat“ (viz schéma 6).

Specifikem šetření by měla být rekonstrukce pozice jedinců zařazených do šetření na ordinální stupnici složitosti práce k řadě časových bodů.

Dislokace osoby X by mohla potom vypadat, jak je znázorněno ve schématu 7.

Schéma 7

Získaná „mobilitní dráha“ jedince X může být analogicky jako v konstrukci „geometrického“ přístupu k syntetickému statusu vyjádřena souřadnicemi — tj. v našem případě 2, 2, 4, 4, 3, 3, 5.

K vyhledávání „podobných“ či shodných mobilních drah bychom mohli využít principu již naznačené „geometrické“ úlohy — tj. výsledkem by mohla být kategorizace drah jako

- „stabilizovaných“,
- „vzestupných“,
- „sestupných“,
- „katastrofických“ (tj. s velkými výkyvy mezi časovými body, a to jak směrem vzestupným, tak i sestupným).

S takto kategorizovanými mobilními drahami je možno provádět řadu dalších operací, např.:

- hledat, které znaky jsou nejvíce asociovány s „vzestupnou“ mobilní dráhou;
- které skupiny povolání v době počátku práce vykazují největší počet „katastrofických“ mobilních drah apod. (Pokoušíme se aplikovat na tyto „procesy změny“ model markovských řetězců.)

Vstupem k této úloze bude sada kontingenčních tabulek popisujících přechody jedinců v sousedních časových úsecích do různých kategorií sledovaného

znaku, tj. tabulky typu znázorněného schématem 8.

Schéma 8

Složitost práce 1967, HD		1	2	3	4	5	6	ε
Složitost práce 1960 HD	1							
	2							
	3							
	4							
	5							
	6							
	ε							N

Domníváme se, že bude možno řešit princip následujících úloh:

Jaké jsou typy nejfrekventovanějších mobilních drah?

Jaký je nejfrekventovanější typ mobilní dráhy začínající v době X?

Jaký je nejfrekventovanější typ mobilní dráhy pro soubor Z apod.?

Zřejmou obtíž, od které v našem stručném výkladu abstrahujeme, je to, že počet jedinců, u kterých budeme mít zachycenu celou mobilní dráhu (tj. ke všem datům, která jsou v šetření uvažována), bude celkem malý — daleko více bude těch, u nichž budeme mít zachycenu jen její část (mladší ročníky, úmrtí).

Vytypování nejčastěji se vyskytujících mobilních vzorců, zejména pro intergenerační mobilitu ve třech základních generacích, je úloha, která má stejnou logickou strukturu jako úloha sub e), popř. již zmíněná „geometrická úloha“.

6. Shrnutí základních charakteristik výzkumu

Závěrem se pokusíme o shrnutí základních charakteristik výzkumu, konstituujících jeho specifiku. Jde o charakteristiky týkající se sociálního kontextu výzkumu, jeho teoretického rámce, funkce v sociologickém poznávacím procesu, objektu, vlastní koncepce šetření a jeho metodicko-technických stránek.

Výzkum se koná se souhlasem a podporou oficiálních státních a politických institucí (z čehož vyplývá i specifická kooperace vědecké instituce, která výzkum

konceptně řídí a připravuje, a statistické služby zajišťující technickou realizaci a zpracování a podílející se na interpretaci ze svého hlediska, přičemž se počítá s možností jistého sociotechnického využití výsledků). Tento kontext a značná váha sociografické funkce, jež šetření má, vtiskují výzkumu jisté „diagnostické rysy“, jimiž se liší od výzkumu čistě badatelského.

Výzkum explicitě vychází z marxistických sociálně filosofických a obecně teoretických premis, respektuje je a snaží se je rozvíjet v ontologické a gnoseologické rovině.

Výzkum sleduje jistou koncepci sociologie jako empirické vědy, v níž výsledky teoretické reflexe jsou systematicky podrobovány empirické kontrole, z čehož vyplývají zcela určité nároky na charakter teoretických soustav, s nimiž se pracuje. Proto usiluje výzkum o takové zpracování jistých obecných koncepcí sociální struktury, sociální diferenciace, stratifikace a mobility, jež by byly využitelné a prověřitelné v rámci empirického šetření.

Objektem teoretických úvah, jež jsou východiskem šetření, i vlastním objektem šetření je společnost socialistického charakteru, tj. objekt dosud nedostatečně sociologicky „zmapovaný“. Vzhledem k tomu má výzkum především sociografické funkce: prověření zdůvodněnosti, popřípadě zpřesnění platnosti našich dosavadních představ o předpokládaném stavu sociální diferenciace, popř. stratifikace a mobility této společnosti, získání dat, na jejichž základě bude možno formulovat zdůvodněné výroky deskriptivní povahy.

Kromě toho plní výzkum i analytickou funkci tím, že usiluje o ověření platnosti některých obecných hypotéz formulovaných i mimo rámec marxistické sociologie a prověřovaných dosud pouze ve výzkumech industriálních společností nesocialistického typu. Vlastní koncepce výzkumu usiluje o komplexnost (v té míře, v níž to umožňují výzkumné metody, jež jsou k dispozici, a daný vzorek) sledováním většiny podstatných ukazatelů vertikální diferenciace jak synteticky, tak z hlediska jejich vzájemných vztahů. To současně umožňuje zjistit převládající reálné vzorce dislokace ukazatelů statusu, čili reálné skupiny, jež nemusí odpovídat apriorní konstrukci strat s vysokou mírou konzistence statusu.

Vzhledem ke kolektivní formě vlastnictví výrobních prostředků není aspekt vlastnictví výrobních prostředků sledován jako podstatný pro vertikální diferenciaci.

Výzkum se orientuje na zjištění jak objektivních determinant sociálního postavení lidí, tak jejich sociálního chování a vědomí i vzájemné souvztažnosti těchto jevových rovin (viz zejména vztah složitosti práce a profesionálního prestiže). Zároveň usiluje o dynamičnost, o sjednocení aspektu strukturálního a genetického, o spojení snímku současné diferenciace s pohledem na některé aspekty minulé mobility.

Rozsah teoretické a metodologické problematiky řešené v rámci výzkumu a jeho institucionální kontexty podmiňují použití mimořádně velkého reprezentativního vzorku. Teoretická a metodologická složitost výzkumu množstvím shromážděných informací předpokládá využití moderní výpočetní techniky, formalizovaných postupů, modelování atd.

Poznámky

[1] Jako typický příklad tu mohou posloužit jinak kultivované a teoreticky přínosné práce R. Arona (*Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1962, *La lutte de classes*, 1964). Srovnaj rovněž přehled běžných názorů na tzv. „Sovětský systém“ v práci E. E. Bergel, *Social Stratification*, 1962.

[2] Viz např. *Izmeneniya socialnoj struktury sovětskogo obščestva*, 1966; W. Wessolowski, *Klasy warstwy i władza*, 1966; *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1966.

[3] Viz např. *Rabočij klass i techničeskij progress*, 1965; A. Sarapata, *Studia nad uwarstwieniem i ruchliwoscia społeczną w Polsce*, 1965; *Socialna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije I*, 1963; A. Margaret Mód, *Social Stratification in Hungary*, 1966. Výsledky zajímavého výzkumu sdělili na setkání polských a československých sociologů ve Smolenicích 1967 J. Wessolowski a M. Slomeczyński.

[4] Viz např. W. Wessolowski, o. c., A. Sarapata, o. c., A. Margaret Mód, o. c.

[5] Např. konference v Hrazanech 1964 a na ni navazující sborník *Sociální struktura socialistické společnosti*; symposium ve Splitu 1966; *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, No. 53/1966 (*Classes, travail, socialisme*). 6. světový kongres ISA v Evianu 1966; Celostátní porada československých sociologů v Bedřichově 1966; konference v jugoslávském Herzegu Novim v září 1967. Setkání polských a československých sociologů ve Smolenicích v dubnu 1967 přineslo podstatné shody ve stanoviscích.

[6] Podle našeho názoru neexistuje sociologická teorie bez filosofických předpokladů,

sociolog si je může nanejvýš neuvědomovat nebo je zamlčet. Filosofické předpoklady marxistické, navazující na významné tradice evropského myšlení, se nám zdají být velmi vhodným východiskem pro takový typ sociologického výzkumu, jenž se snaží soudobou společenskou empirii pružně postihnout ve vši její složitosti a dynamice. Rozumí se, že východiskem je nám autentická marxistická filosofie, nikoli její dogmatická karikatura, neschopná registrovat a odrážet měnící se svět. To v sobě zahrnuje samozřejmě i nezbytnost rozvíjení a stálé sebekritiky jak filosofie, tak sociologie marxismu.

[7] Ze světové sociologie uvedme aspoň jména Parsons, Merton, Davis, Moore, s nimiž jsou další myšlenkově spjati, ať už jako pokračovatelé nebo jako více či méně radikální kritikové. Závažné pro nás byly zejména práce Tumina, Lenského, Svalastogy, Scheucha, Dahrendorfa, Daheima a Arona. Uvedme dále i cenný odkaz Geigerův a Gurvitchův. Seznámili jsme se i s výsledky některých obdobných šetření nebo sekundárních analýz (Glass, Duncan-Blau, Bendix-Lipset). Bohužel, vzhledem k opožděnému rozvoji současné československé sociologie není dosavadní přehled obrovské soudobé literatury o problému na naší straně zdaleka úplný, někdy prostě pro pouhé technické potíže s obsařováním literatury. Velmi pozitivní úlohu v získávání přehledu sehrálo dílo J. Kľofáče a V. Tlustého, *Soudobá sociologie I*, 1966.

Z domácí sociologie se odvoláváme zejména na dílo I. A. Bláhy, *Sociologie inteligence*, 1937, str. 1–52 a J. L. Fischera, *Krise demokracie*, 1933 (výňatky přetištěny v *Sociologickém časopise* č. 1/1967). Naše obecné teoretické úvahy do značné míry korespondují i s některými současnými úvahami Fischero-vými, jež většinou nebyly dosud publikovány.

[8] Další propracování těchto premis je záležitostí obnovení a výstavby obecné marxistické sociologie, tj. úkolu, na němž se sotva začalo pracovat. Náznaky pracovníků týmu na řadu obecných problémů jsou obsaženy ve sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1966. Dále pak v pracích: P. Machonin, *Social Structure of the Contemporary Czechoslovak Society* (příspěvek pro Evianský kongres) a P. Machonin, *Structure sociale de la société tchécoslovaque contemporaine*, Recherches internationales à la lumière du marxisme, No. 53/1965. Zdá se nám, že vedle určitých filosofických předpokladů tu lze vycházet i z řady obecně platných momentů sociologických analýz soudobých, zejména třídních společností, jimiž se zabýval Marx a jeho pokračovatelé. Odmítáme však jednostrannou, neautentickou interpretaci marxismu jako pouhé filosofické a sociologické teorie třídního konfliktu. (Po svém, se zbytečnými momenty simplifikace Marxova odkazu, vyjadřuje zajímavé myšlenky o obecném významu marxismu pro teorii stratifikace T. Geiger, *Schichtung*, in: W. Bernsdorf, F. Bülow, *Wörterbuch der Soziologie*, 1955).

[9] Srovnej s definicemi sociálního systému např.: T. Parsons, *The Social System*, 1952, str. 5–6; K. Svalastoga, *Social Differentiation*, in: R. E. L. Faris et al., *Handbook of Modern Sociology*, 1964, str. 533. V naší definici podtrhujeme zejména v souladu s marxistickou tradicí historičnost sociálního systému a jeho struktury, tedy i sociokulturní relativitu soudobých výpovědí o společnosti.

[10] Srovnej s pojetími kultury a kulturního systému, jak jsou reprodukovány a interpretovány např. v pracích: A. Kłosowska, *Kultura masowa*, 1964, str. 21–48; L. A. White, *The Concept of Culture*, in: M. L. Barron, *Contemporary Sociology*, 1964, str. 69 a násl.; J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy*, 1966, str. 35; Z. Bauman, *Kultura i społeczeństwo*, 1966, str. 7–31.

[11] Sdílíme nyní názory těch, kdo zdůrazňují obtížnost jiného než analytického oddělení kulturního a sociálního systému (viz zejména A. L. Kroeber, T. Parsons, *The Concepts of Culture and of Social System*, ASR č. 5/1958). Přikláníme-li se tedy k „interakčnímu“ pojetí sociálního systému, neznamená to z našeho hlediska odtržení sociálního systému od kultury, neboť sociální systém chápeme jako stránku systému kulturního. Široké pojetí kultury nás zbavuje současně nebezpečí jak technicistně scientistního, tak jednostranně humanitního pojetí kultury. Přitom akcentujeme v souladu s marxistickým řešením vztahu výrobních sil a výrobních vztahů, popř. s teorií „sociálně ekonomických formací“ obecnější dialektiku přírodně podmíněnější (primární) stránky kulturního systému a jeho stránky sociální. „Primární“ je tu chápáno spíše ve smyslu „elementární“, „prvotně podmiňující“ než „determinující“ nebo „důležitější“, čím snad dokonce „cílově určující“. Je zajímavé srovnat, jak myslitel zcela jiného zaměření, jakým je G. L. Homans, po svém úporně řeší vlastně velmi obdobný problém. Viz G. L. Homans, *A Conceptual Scheme for the Study of Social Organization*, ASR č. 1/1947.

[12] Je dokonce možné, aby části či stránky sociálního systému přerostly meze daného kulturního systému a jeho vývojových potřeb a staly se tak v tomto smyslu „nekulturními“ či „antikulturními“ elementy ve společenském vývoji.

[13] „Regulativní“ funkce sociálního systému se tedy může uskutečňovat více či méně adekvátně daným podmínkám, a více či méně vědomě či uvědoměle.

[14] Zde pramení naše úsilí o rozlišení objektivních, vědecky zjišťovaných kritérií společenských hodnot a jejich „subjektivního“ odrazu ve vědomí a chování lidí, při plném vědomí relativity takového rozlišení. Blíží viz část 3.2. Tzv. „angažovanost“ či „stranickost“ marxistického sociologa spočívá hlavně v tom, že se ve svých mimovědeckých postojích a činnostech orientuje na progres sociálního systému z hlediska vědecky zjištěných poznatků o historické oprávněnosti těch či oněch vývojových tendencí a že v tomto směru uplatňuje své poznatky.

[15] Zde např. 2c označuje kritérium aktuálních potřeb rozvoje lidské osobnosti, 2d kritérium potřeb perspektivních třeba pro Československo v systému industriální společnosti, a 2e kritérium potřeb perspektivních třeba z hlediska vědeckotechnické revoluce.

[16] V tomto ohledu se marxistický přístup výrazně liší od tradičního přístupu funkcionalistického, jak je např. klasicky vyjádřen v A. F. Radcliffe-Brown, *Structure and Function in Primitive Society*, 1952, str. 200. Marxistickému pojetí vychází vstříc R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1957, str. 51.

[17] Domníváme se, že výběr tohoto nebo podobného okruhu ukazatelů v principu zajišťuje měřitelnost pokrokovosti kulturního systému s tím, že na stupeň jejich rozvoje se zpravidla váže i odpovídající stupeň rozvoje řady jiných kulturních momentů, jež jsou měřitelně daleko obtížnější. (Srovnej úvahy o měřitelnosti pokroku v R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1962, str. 77–93.)

[18] Zde navazujeme na starou tradici marxistického myšlení, která jde od Marxovy *Bidy filosofie*, *Kapitálu* a *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* až do dneška, nacházejíc v současnosti takové pokračovatele, jako je Strumilin, Richta, Šik, v sociologii např. V. Milić, A. Hegedüs atd. Pro většinu sociologů je východiskem pro takové nebo podobné pojetí tradice durkheimovská, na níž navazuje i soudobá sociologie francouzská (Friedmann, Touraine). Jsme ovšem daleci absolutizace tohoto hlediska, jsouce si vědomi zatím převážně instrumentálního charakteru většiny pracovních činností i významu lidských aktivit ve volném čase.

[19] Srovnej s jinými definicemi sociální struktury, např. R. König, *Struktur* (in: R. König, *Soziologie*, Das Fischer Lexikon, 1965, str. 283), M. J. Levy Jr., *The Structure of Society* 1952, str. 57 a 299; *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije* I; G. Gurvitch, *Vocation actuelle de sociologie*, 1957, d. I., str. 441–442.

[20] Ani zde prvotnost neznamena mechanické přiznání větší významnosti nebo odmítání relativity „objektivních“ a „subjektivních“ kritérií či tvořivé aktivity subjektu. Nicméně v tomto bodu vidíme snad nejvýraznější diferencí prvotného metodologického významu mezi marxismem (Marx, Lenin) a strukturálním funkcionalismem, navazujícím v této otázce na M. Webera. Uplatnění marxistického stanoviska má ovšem závažné důsledky pro teorii stratifikace — viz část 3.2.

[21] To na rozdíl od dogmatického „marxismu“. Náš přístup má závažné důsledky zejména pro pochopení historického místa socialismu. Tezi o socialismu jako překonání kapitalismu a první fázi komunismu chápeme jako hypotézu-predikci, jež musí být historickým vývojem a vědeckým poznáním normálními cestami verifikována.

[22] Jde o seskupení všech druhů, tedy s pevnější i volnější vnitřní vazbou, mikro-

skupiny i makroskupiny. V šetření se ovšem sleduje převážně makrostrukturální aspekt.

[23] Srovnej Svalastoga, o. c., str. 530.

[24] Srovnej obdobné stanovisko v E. K. Scheuch, H. J. Daheim, *Sozialprestige und soziale Schichtung*, in: R. König, D. Glass (Eds.), *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, Kölner Zeitschrift für Sociologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 5/1961, str. 73.

[25] Naše určení vertikální diferenciace je velmi neutrální a obecné. Na rozdíl od jiných autorů (např. Svalastoga, o. c., str. 530) lišíme totiž vertikální (statusovou) diferenciaci od stratifikace.

[26] Tímto odlišením zaujímáme jiné stanovisko, než je příznačné pro T. Parsonse, jemuž obě roviny hodnocení splyvají, v důsledku čehož mu chybějí kritéria pro kritiku stávajících sociálních systémů. (Viz T. Parsons, *A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification*, in R. Bendix, S. M. Lipset, *Class, Status and Power*, 1963, str. 93 a d.). Rovněž Davis a Moore, zdánlivě z opačného hlediska, totiž ve snaze objektivně zdůvodnit veškerou existující stratifikaci, neodlišují objektivní a subjektivní stratifikační kritéria. (Viz K. Davis, W. E. Moore, *Some Principles of Stratification*, in: Barron, o. c., str. 396 a násl.). Jsme si vědomi všech úskalí našeho stanoviska, jak nás na ně nepřímo znovu upozornil J. Musil v článku *Názory Maxe Webera na funkci vědy ve společnosti*, Sociologický časopis č. 4/1966, str. 573 a d. Přesto však v něm vidíme jedinou cestu, na níž by společenská věda nemusela kapitulovat před živelným vývojem praxe.

[27] Toto stanovisko v moderní sociologické literatuře zcela převládá a je tedy zbytečné odkazovat tu na souhlasné názory. Za nedorozumění považujeme představu, že pro marxismus je příznačné jednodimenzionální pojetí sociální diferenciace. Především samo pojetí třídní struktury v marxismu se nedá redukovat pouze na vlastnický aspekt, nýbrž zahrnuje i aspekt dělby práce, řízení, moci, rozdělování i aspekt duchovních činností a životního slohu. Za druhé pak vyzdvížení třídních vztahů, pro svou dobu objektivně i subjektivně zcela oprávněné, nebránilo marxistickým myslitelům v chápání významu jiných vztahů, např. vztahů etnických, postavení ženy, úlohy rodiny atp. Je ovšem fakt, že netřídní aspekty byly v klasickém marxismu pozitivně málo propracovávány, což umožnilo vznik marxisticky se tvářícího vulgárního třídního redukcionismu (to je nejspíš sociologické jádro směru, kterému říkáme dogmatismus).

[28] Inspiraci k části těchto úvah jsme našli v práci R. Dahrendorfa *The Present Position of the Theory of Social Stratification* (Paper Presented to the 6th World Congress of Sociology).

[29] Politicko-organizační systém má vždy výrazný mocenský charakter. To je do jisté míry funkcionálně nezbytné pro produkci kulturních hodnot. V tomto směru je politicko-organizační systém kulturně produktivní — produkuje totiž možnost kulturní koo-

perace lidí, něco na způsob „organizačního efektu“. V důsledku některých podmínek (např. dosaženého stupně kulturního rozvoje, konkrétních ekonomicko-historických poměrů apod.) však mívá mocenská stránka organizace společnosti výraznou tendenci přerůst své produktivní poslání a osamostatnit se jako samoučelný systém monopolní moci, vytvářející dodatečné stimuly neuměrného zvyšování stratifikačního rozpětí a vzniku rigidních forem stratifikace.

[30] Předpokládáme zatím, že velký stupeň nivelizace způsobů práce a života v naší společnosti vede k tomu, že ve všech segmentech téhož druhu existuje poměrně podobná stratifikace, navazující na stratifikaci celospolečenskou. Míra relativní autonomie dílčích subsystémů zůstává ovšem zatím stranou výzkumu.

[31] Vybíráme ústřední role a rovněž jejich atributy podle téhož principu, jež pro výběr atributů statusu zdůrazňuje L. Broom, *Social Differentiation and Stratification*, in R. K. Merton, L. Broom, L. S. Cottrell Jr., *Sociology Today II*, 1959, str. 431. Jde o systémy „křížového významu pro udržení (a — dodejme my — pro pohyb) sociálního řádu“. Jsme si ovšem vědomi, že už tím či oním výběrem ústředních rolí a jejich atributů vytváříme určitý „hypotetický model vrstvy“ (Geiger, o. c.), a tím i model stratifikace. Do jaké míry je tento model reálný, bude ověřováno empirickým výzkumem.

[32] Tím naprosto nepopíráme funkcionální nezbytnost pracovních profesionálních rolí na nižším stupni složitosti a efektivnosti práce. Navíc, konkrétní poměry nabídky a poptávky po pracovních silách mohou podstatně obměnit hledisko společenské významnosti toho či onoho druhu prací. Příbuznou myšlenku sociálního významu či odpovědnosti a objektivní obtížnosti práce nacházíme u strukturálních funkcionalistů (viz Davis, Moore, o. c.) a u Svalastoga (o. c. str. 542—544). Jím uváděné postupy operacionalizace ovšem nevyhovují. Pokoušíme se proto o přímou kategorizaci prací podle stupňů složitosti.

[33] Pokoušíme se v šetření kombinovat stupeň mocenského vlivu instituce a postavení jednotlivce v instituci, a k tomu ještě hledisko různých stupňů moci vyplývajících z volby. Je to jeden z mála přístupů vhodných pro „makrošetření“ komplexního typu. Nemůže však postihnout jemnosti politického systému, zejména ne v jeho špičkách.

[34] Na dva typy atributů — „reward“ a „source“ upozorňuje již Tumin — viz M. M. Tumin, *Some Principles of Stratification: A Critical Analysis*, ASR č. 4/1953.

[35] Potud lze akceptovat myšlenku o velkém významu prestiže pro sociální stratifikaci, jež je obecná pro moderní americkou a na ni navazující literaturu (viz také Scheuch, Daheim, o. c.). Nemůžeme však přijmout přístup, redukující všechny rozdíly stratifikace na prestiž, ani teoreticky, ani pro potřebu empirického výzkumu. (Srv. také s R. Aron, *La lutte de classes*, 1964, kap. III a IV). Při výčtu rolí a jejich atributů ne-

pracujeme se zvláštní kategorií „subkultury“ nebo „kulturní participace“ apod., neboť z našeho výše uvedeného pojetí kultury plyne, že kulturní charakteristiky jsou implicitně obsaženy ve všech ostatních. Místo obecnější kategorie „informace“ (viz Svalastoga, o. c., str. 536) pracujeme zatím s tradičními kategoriemi „vzdělání“ a „kvalifikace“, na něž se dá informace patrně zredukovat.

[36] Srovnej Broom, o. c., str. 431; Scheuch, Daheim, o. c.; G. E. Lenski, *Status Crystallization: A Non-vertical Dimension of Social Status* ASR, č. 4/1954; G. D. M. Cole, *Studies in Class Structure*, 1955, str. 2—3; Bergel, o. c., str. 5 (zde jako problémy „koordinace“).

[37] Srovnej s jinými definicemi stratifikace, např. Barron, o. c., str. 395; Svalastoga, o. c., str. 530; K. B. Mayer, *Class and Society*, 1964, str. 4; E. E. Bergel, *Social Stratification*, 1962, str. 4; Z. Bauman, *Sociologie*, 1965, str. 245 a násl. Lišíme se od těch z nich, kdo definují stratifikaci jako pouhou nerovnost v kompenzacích (bez vazby na role v produktivních systémech) nebo jako nerovnost subjektivního charakteru (např. v přijímaných hodnotách), nebo nakonec na jakoukoli nerovnost. Stratifikace je pro nás zvláštní případ vertikální diferenciace vyžadující hrubý soulad objektivních faktorů, nikoliv však nutně tu či onu míru souladu s faktory subjektivní povahy.

[38] Broom, o. c., str. 433 a násl.

[39] Viz pozn. (26) a výklad, na nějž navazuje. Srovnej různé názory z literatury, např. Aron, o. c., str. 61—62; Bauman, o. c., str. 167; Geiger, o. c., str. 101 ad.; Cole, o. c., str. 2—3; Bergel, o. c., str. 7; Mayer, o. c., str. 24; Davis, Moore, o. c., str. 395; Broom, o. c., str. 432. Prakticky všichni uvedení autoři tak či onak uznávají význam odlišení relativně objektivních a subjektivních znaků sociální struktury či stratifikace. Jestliže Svalastoga, o. c., str. 546, odmítá termíny „objektivní“ a „subjektivní“ jako zastaralé a nahrazuje je termíny „ekonomická a mocenská kritéria“ a „kritéria postojů a schopností“, jde zřejmě o nedorozumění plynoucí z nepochopení relativnosti vztahu objekt — subjekt.

[40] Jsme si přitom vědomi vnitřní rozpornosti prestiže, např. různé úcty, již se těší táž profese u různých vrstev — viz Bauman, o. c., str. 247 a násl. Nesledujeme z pochopitelných důvodů prestiž mimoprofesionální, ani „esteem“.

[41] Tím se náš výzkum liší od většiny výzkumů, jež si buď vůbec nekladou otázku existence objektivní škály hodnot různých profesí, nebo a priori předpokládají vysoký stupeň korelace této škály se škálou prestiže, a z toho či onoho důvodu ztotožňují ukazatel „profese“ s „prestižem profese“.

[42] Viz Broom, o. c., str. 432.

[43] Srovnej např. Broom, o. c., str. 434. Srovnej dále s Mayerovou myšlenkou o neformálních „status-groups“ (Mayer, o. c., str. 8). Pojmu „třída“ nepoužíváme ovšem ani pro jakékoli objektivní rozvrstvení, jak se to zhusť děje.

[44] Viz Scheuch, Daheim, o. c., str. 87—88. Autoři tu v souladu se svým přístupem,

kladoucím velký důraz na prestiž, dospívají přes pojem „generalizovaný prestiž“ k pojmu „generalizovaný status“.

[45] To neznamená, že vlastnictví výrobních prostředků vystupuje jako jediný činitel konstituující třídy. To na rozdíl od: Bergel, o. c., str. 185, kde se zjevně připisuje marxismu tato představa.

[46] V tomto smyslu chápeme i „kastovní“ nebo „stavovskou“ společnost jako třídní.

[47] To znovu na rozdíl od: Bergel, o. c., který jak pro třídy, tak dokonce i pro strata požaduje vysoký stupeň vlivu sociálně dědičných faktorů.

[48] Třídy je možno přirozeně definovat i jinak; pak ale je nezbytné respektovat existenci odlišného, marxistického pojetí tříd, jež má historickou prioritu, a to v jeho autenticitě.

[49] Asi v tomto směru by měla jít marxistická odpověď na známé tvrzení o funkcionální nezbytnosti stratifikace vůbec; viz Davis, Moore, o. c. Nemůžeme přijmout apologetiku jakékoli stratifikace a jednou provždy. Na druhé straně, poučení trpkými zkušenostmi s rovnostářstvím, nemůžeme přistoupit ani na lacinou polemiku Tuminovu (viz o. c.), opírající se o pouhé tvrzení, že je myslitelný jiný systém odměn, který neimplikuje nerovnost. Jsou nám sympatické všechny pokusy ukazující — byť částečně — historickou proměnlivost objektivních faktorů, které vyvolávají stratifikaci a tím naznačují možnost podstatných změn v systému nerovnosti (např. Mayer, Lenski, Svalastoga, Dahrendorf). i pokusy směřující k věcnému rozboru faktorů kontrolujících míru nerovnosti v dané společnosti (viz Svalastoga, o. c., str. 531). Zvláště oceňujeme směry spojující tento problém s věcným rozбором možností svobodného rozvoje individua a daného charakteru práce (viz Scheuch, Daheim, o. c., str. 91—92). Sdílíme také Dahrendorfovu kritiku planosti a povrchnosti většíny „metateoretických“ snah o osvětlení příčin stratifikace. Domníváme se však, že marxistická tradice není pro řešení této otázky bez významu, zvláště opřeli-li se o analýzu zkušeností socialistických zemí.

[50] Srv. např. Lipset a Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, 1959.

[51] Srv. zdůvodněné stanovisko Th. Geigera, *Typologie und Mechanik gesellschaftlicher Fluktuationen*, in: *Die Einheit der Sozialwissenschaften*, hg. von W. Bernsdorf, G. Eisermann, 1955, str. 92—94; podobně *Soziale Umschichtungen in einer dänischen Mittelstadt*, Kopenhagen 1951, str. 12—13; také K. M. Bolte, *Sozialer Aufstieg und Abstieg*, 1959, str. 16—30.

[52] M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* I, 1924, str. 177 a n.

[53] S. M. Lipset, R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, 1959; o metodice mezinárodních komparací K. Svalastoga, *Gedanken zu internationalen Vergleichen sozialer Mobilität*, in: D. Glass, R. König (Eds.), *Soziale Schichtung und Soziale Mobilität*, 1965, str. 284—302; dále K. Svalastoga, *Social Mobility: The Western European Model*,

in: *Acta Sociologica*, Vol. 9, 1965, Fasc. 1—2, 175—182.

[54] Např. S. M. Miller, H. Bryce, *Soziale Mobilität, wirtschaftliches Wachstum und Struktur*, in: Glass, König, o. c., 303—315. Srv. K. Svalastoga, in: E. L. Faris (Ed.), o. c., 566—568; k diferenciální plodnosti D. Glass, o. c., 197 a n., R. Freedman, *American Studies of Family Planning and Fertility*, in: C. V. Riser (Ed.), *Research in Family Planning*, 1962.

[55] Zde je možno nalézt celou řadu vnitřních styčných bodů, zejména při zkoumání vlivu sňatku ženy na změnu jejího sociálního postavení: *connubium* je jednak výrazem preferenčního chování a může se tak stát indikátorem sociální distance jednotlivých sociálních skupin či vrstev, jednak se skrze ně může uskutečňovat intergenerační, popřípadě intragenerační mobilita ženy. Viz Th. Geiger, *Über dynamische Analyse sozialer Umschichtungen*, in: *Soziologische Forschung in unserer Zeit*, hg. von K. G. Specht, 1951, str. 50—63., K. Svalastoga, o. c., 560 a n.

[56] Ač jsme si vědomi všech úskalí při práci s abstraktními typy vůbec a s typy postihujícími spíše možnou budoucnost než přítomnost (např. „zralý socialismus“) zvláště, nevzdáme se této možnosti, odkazující přitom ostatně na tradice Marxe i Durkheima. Při vši relativitě a neurčitosti, při nezbytných momentech subjektivity (na něž vlastně upozornil M. Weber při charakteristice svého „ideálního typu“ a jež tolik akcentuje i R. Aron), při pochopení nutnosti hypotetické, nikoli dogmatické aplikace (Geiger) nacházíme v těchto konstrukcích cenný teoretický nástroj pro anticipaci charakteristik stratifikace v jednotlivých fázích vývoje socialistické společnosti, jakož i z nich vyplývajících funkcionálních požadavků. To nám umožňuje jednak věcnou historickou kritiku daného stavu, jednak úvahy o možných cestách dalšího vývoje. Samy tyto úvahy, jednou vysloveny, působí ovšem na další vývoj a kladou si to dokonce za cíl (viz kap. 1 a 2). Musí ovšem být neustále konfrontovány s realitou a odpovídajícím způsobem korigovány.

[57] Viz kapitola 1 a kapitola 4.

[58] Nečiníme si tedy nárok na univerzální platnost našich typů, i když se v některých prvcích překrývají s pokusy o obecnou klasifikaci typů či modelů soudobé společnosti (např. typů podle hodnotové orientace, viz Parsons, o. c., str. 180 a násl., nebo stratifikačních modelů, viz Svalastoga, o. c., str. 545 a násl.). Např. naše charakteristika socialismu má četné společné rysy se společností univerzalisticko-výkonovou nebo s „Continuous-Model“ stratifikace. Přitom však především a plně vychází z marxistické tradice úvah o socialismu, jak lze detailně prokázat.

[59] Historická relevantnost jistého počtu různých typů stratifikace, jež se v realitě navzájem pronikají, vysvětluje patrně nejlépe existenci různých názorů na strukturu soudobých socialistických společností (viz pozn. [5]).

Vzájemný průnik typů stratifikace v reálných společnostech nás vede k opatrnosti při posuzování tzv. deviantních jevů. Zřejmá existence různých typů stratifikace v soudobých společnostech socialistického typu nás vede k opatrnosti i při posuzování tzv. „třídního“ charakteru naší soudobé společnosti. Není třeba mnoho bystrozraku k tomu, abychom si uvědomili, že „čistý socialismus“ je v principu společností netřídního typu, hluboce odlišnou od antagonistických třídních společností. Ale ve společenských vědách nám málo pomůže normativní způsob myšlení, dedukující „beztržnost“ socialismu z postulátů marxistické teorie bez ohledu na realitu. (Pěkným dokladem takového přístupu jsou závěrečné kapitoly jinak zajímavé práce E. Urbánka a K. Michňáka, *Společenské třídy*, 1964, jejichž základní duch se objevuje i na příslušném místě nedávno vydané práce E. Urbánka, *Struktura a dynamika třídní společnosti*, 1966.) Problém je zcela jinde. Zrušením soukromého vlastnictví nemizí přece dělnictvo jako skupina bezprostředních materiálních výrobců, nemizí rolnictvo jako další skupina bezprostředních materiálních výrobců, spjatá navíc i určitým reálným společným ekonomicko-vlastnickým postavením. Důrazně jsme mnohokrát odmítli přeceňování významu a váhy těchto diferencí. Nemáme nic proti tomu, aby Urbánek odmítl termíny „neantagonistické třídy“, „třídy v novém slova smyslu“ atd., jichž my z řady důvodů považujeme za možné používat. Bylo by však žádoucí, aby analyzoval realitu pomocí jiných adekvátních pojmů a termínů a ukázal reálnou dialektiku přetváření třídní stratifikace a její skutečnou váhu v přítomných socialistických společnostech. Odeskamotování problému vymazáním nepříjemné terminologie pomůže stejně málo, jako deklarativní zařazení téměř celé inteligence do kategorie dělnické třídy, jak se o to pokoušejí jiní.

[60] Zde podaná charakteristika zralého socialismu vychází z tradice marxistického myšlení, respektující ovšem vývoj soudobé společenské reality i společenskovedního myšlení. Podrobnější výklad a zdůvodnění této charakteristiky byl podán v jiných souvislostech (např. ve sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1966, v brožurě *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*, 1967, v příspěvku pro Evianský kongres, P. Machonin, *Social Structure of Contemporary Czechoslovak Society*, ve statích: P. Machonin, *Structure sociale de la société tchécoslovaque contemporaine*, *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, No. 53/1965 a P. Machonin, *Socialismus: teorie, realita, projekt*, Kulturní tvorba č. 24/1966).

Charakteristiku zralého socialismu zkonstruovanou na podobných principech považujeme za střízlivou, neboť neobsahuje prvky, o nichž by se dalo předpokládat, že jsou v této histo-

rické epoše nerealizovatelné nebo navzájem neslučitelné. Navíc, neposunuje hranice socialismu do nedohledna, neboť počítá s kulturní bází industriální společnosti (se všemi jejími omezeními a vnitřními rozpory, např. v charakteru práce) jako s dostačující. Nej-spornější jsou ovšem úvahy o elitě. Je možné, aby elita takového typu netendovala k přílišné uzurpaci moci? Je však jedinou reálnou alternativou k elitám byrokratickým a předpokládá rozvinutý demokratický systém jako svůj korektiv.

[61] Srovnej poznámku [21]. Srovnej také R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, 1962. Aron ovšem neoprávněně redukuje všechny socialistické země na sovětský typ, přičemž jim některé obecné rysy industriální společnosti upírá a některé specifické rysy zveličuje.

[62] Tyto výsledky prvních analýz jsou uloženy zejména v těchto publikacích: *Základní teoretické otázky výstavby socialismu a komunismu*, 1964; *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1966; *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*, 1967; R. Richta a kol., *Civilizace na rozcestí (Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce)*, 1966; P. Machonin, *Rovnost a nerovnost v socialistické společnosti*, *Nová Mysl* č. 12/1966; *Kolokvium o ekonomice vysokoškolského vzdělání*, *Vysoká škola* č. 5 a 6/1967; J. Auerhan, *Technika, kvalifikace, vzdělání*, 1965.

[63] Některé navržené postupy byly inspirovány pracemi K. Svalastogy, např. *Prestige, Class and Mobility*, London 1959, jeho studii publikovanou in R. E. L. Farris (Ed.), *Handbook of Modern Sociology*, 1965, studiemi Loe A. Goodmana, např. *Statistical Methods for Analysing Processes of Change*, *AJS*, 1962, str. 57 a n., Lazarsfeldovými (zejména z *Language of Social Research*), syntetickou prací Jamese S. Coleman, *Introduction to Mathematical Sociology*, 1964, atd.

[64] Rozsáhlé šetření, provedené ve Velké Británii, zajímavé také použitými metodickými postupy, je popsáno v D. V. Glass (Ed.): *Social Mobility in Britain*, 1954. Jiné podobné šetření provedli Duncan a Blau v USA, srv. P. M. Blau, O. O. Duncan, *Eine Untersuchung beruflicher Mobilität in den Vereinigten Staaten*, in: D. Glass, R. König (Eds.), *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, s. 171–188.

[65] Je zřejmé, že uvedené výroky nejsou hypotézami v pravém slova smyslu: v našem kontextu však plní povýťce ilustrativní funkci.

[66] Srv. F. S. Chapin: *Contemporary American Institutions*, 1935, a později revidované, časopisecky publikované postupy, jež jsou analyzovány mj. v *Language of Social Research*.

[67] Srv. W. H. Sewell: *A Short Form of the Farm Family Socioeconomic Status Scale*, *Rural Sociology*, 1943.